Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Veiligheid en Justitie

Memorandum 2015-2

Voorkomen van vechtscheidingen

Een literatuurstudie naar effectiviteit van verplichte mediation en scheidingseducatie

T. Geurts
I.D.A. Sportel

Met medewerking van
E.M.Th. Beenakkers
F.N. Arikan

Memorandum
De reeks Memorandum omvat de rapporten van onderzoek dat door en in opdracht van het WODC is verricht.
Opname in de reeks betekent niet dat de inhoud van de rapporten het standpunt van de Minister van Veiligheid en Justitie weergeeft.

Inhoud

Samenvatting

Achtergrond

Jaarlijks krijgen ongeveer 55.000 minderjarige kinderen te maken met een scheiding van hun al dan niet gehuwde ouders. Een klein deel van deze scheidingen escaleert in een vechtscheiding waarbij kinderen ernstig klem komen te zitten.
Om vechtscheidingen te voorkomen heeft de kinderombudsman in 2013 opgeroepen om mediation en scheidingseducatie verplicht te stellen voor alle ouders met minderjarige kinderen die willen scheiden. In het huidige onderzoek wordt gekeken naar wat er vanuit de wetenschappelijke evaluatieliteratuur bekend is over de effectiviteit van verplichte mediation en verplichte scheidingseducatie in het voorkomen van vechtscheidingen. Mediation gericht op ouders die in een vechtscheiding verwikkeld zijn, zoals therapeutische mediation, is geen onderwerp van het huidige onderzoek.
Daarnaast wordt met het oog op de toepasbaarheid van mediation in Nederland een korte schets gegeven van de organisatiewijze van landen die naar voren zijn gekomen in de literatuurstudie. Aan de hand van wetteksten is verkend hoe mediation georganiseerd is in verschillende staten van de VS, te weten California, Colorado, Connecticut, Minnesota en Virginia.
Tot slot is nog gekeken naar de effectuering van omgangsregelingen in het buitenland. Omdat dit deel van het onderzoek qua onderwerp afwijkt van de rest van het onderzoek en het slechts een kleinschalige verkenning betreft, is dit gedeelte opgenomen in bijlage 3.

Methode

Het huidige onderzoek bestaat uit de volgende onderdelen: een literatuurstudie (naar de effectiviteit van mediation en scheidingseducatie in het voorkomen van vechtscheiding), de bestudering van wetteksten (naar de organisatie van verplichte mediation in het buitenland) en een kleinschalige verkenning op het world wide web (voor het onderzoeksgedeelte naar de omgangsregeling, zie bijlage 3).
Wat betreft de literatuurstudie zijn in totaal 2.389 potentieel relevante onderzoeken naar mediation en scheidingseducatie gevonden in onder andere twee vooraanstaande databases voor wetenschappelijke literatuur. Hiervan zijn de samenvattingen doorgenomen waarbij werd geselecteerd op relevantie en bewijskracht. Wat betreft mediation is nog specifiek gekeken naar evaluaties uit Engeland en Noorwegen omdat de Kinderombudsman expliciet naar deze landen heeft verwezen.
Omdat het zoeken naar *verplichte* mediation weinig resultaten opleverde, zijn ook onderzoeken naar *vrijwillige* mediation in het literatuuroverzicht opgenomen. Uiteindelijk zijn er voor het overzicht twaalf studies naar vrijwillige/verplichte mediation en veertien onderzoeken naar verplichte scheidingseducatie gevonden (waarvan er één betrekking had op een vrijwillige cursus). Deze onderzoeken zijn verricht in de Verenigde Staten en Canada.

Resultaten

Over mediation is slechts één onderzoek gevonden waarin effecten kunnen worden vastgesteld.[1] Dit onderzoek betrof vrijwillige mediation. Andere onderzoeken zijn vergelijkend van aard en hadden betrekking op vrijwillige en/of verplichte mediation.
In het experimentele onderzoek en in de vergelijkende onderzoeken zijn geen effecten gevonden van mediation op het welzijn van kinderen. In een aantal van de gevonden onderzoeken boekte mediation over het algemeen wel positieve resultaten wat betreft indicatoren voor vechtscheiding: mediation resulteerde in deze onderzoeken tot minder conflicten tussen de ouders, betere naleving van afspraken, vooral door vaders, en minder vervolgprocedures.[2] Dat deze positieve factoren niet doorwerken in het gemeten welzijn van het kind kan komen door beperkingen van het meetinstrument voor welzijn (bijvoorbeeld omdat het welzijn van de kinderen wordt beoordeeld door de ouders). Ook kan het komen doordat de invloed van mediation op deze positieve factoren te klein is om door te werken in het welzijn van de kinderen. Uiteraard kan het ook nog eens zo zijn dat mediation misschien niet positief uitpakt voor de gemeten aspecten van welzijn, maar wel voor andere, ongemeten aspecten van welzijn. In tabel S1 staan de bevindingen met betrekking tot mediation nog eens samengevat.

Tabel S1 Aantal gevonden studies/onderzoeksprogramma's per welzijnsindicator, onderverdeeld naar het aantal studies met (overwegend) positieve bevindingen, (overwegend) negatieve bevindingen en studies waarbij geen invloed van mediation werd gevonden (niet positief/niet negatief)

	Positieve bevindingen	Niet positief/ niet negatief	Negatieve bevindingen	Totaal
Directe indicatoren				
* Diverse aspecten van welzijn van kinderen	0	3	0	3
Indirecte indicatoren				
* Conflictniveau na scheiding	4	2	0	6
* Naleving afspraken	7	2	1	10
* Vervolgprocedures	5	2	1	8

Ook naar scheidingseducatie blijkt vrijwel geen onderzoek te zijn verricht dat effecten kan vaststellen: er zijn slechts twee onderzoeken gevonden met een experimentele opzet, waarvan één summier gedocumenteerd is. Andere onderzoeken zijn vergelijkend en kunnen daarom slechts aanwijzingen leveren voor de effectiviteit

1 Voor het vaststellen van effecten is een gerandomiseerd onderzoek met een controlegroep (*randomized controlled trail*) de 'gouden standaard'. Alleen met dit ontwerp kunnen definitieve conclusies over de effectiviteit van een interventie worden getrokken. In dit ontwerp worden respondenten volledig willekeurig verdeeld in verschillende groepen, waarbij de ene groep bijvoorbeeld een mediationtraject krijgt opgelegd en de andere de gewone gerechtelijke procedure doorloopt. Een vergelijkende opzet, waarbij respondenten bijvoorbeeld zelf kunnen kiezen voor mediation of waarbij mensen uit een regio met verplichte scheidingseducatie worden vergeleken met een regio zonder verplichte scheidingseducatie, wordt gezien als minder sterk. In dit geval kan niet met volledige zekerheid worden geconcludeerd of de onderzochte interventie effect heeft. Dit type onderzoek levert aanwijzingen voor effectiviteit.

2 In het experimentele onderzoek werd verder geconstateerd dat mediation van invloed zou kunnen zijn op hoe de relatie met de uitwonende ouder later vorm krijgt (niet in tabel S1 opgenomen). Zo bleek uit een follow-up van de experimentele studie dat het contact met de uitwonende ouder (meestal de vader), 12 jaar na de scheiding, frequenter was in de mediation groep en dat de vader meer betrokkenheid toonde.

van scheidingseducatie. In de meerderheid van de onderzoeken is geen invloed gevonden van de geëvalueerde cursus op het welzijn van het kind. Eén van de geëvalueerde cursussen liet wel positieve resultaten zien: het niet-verplichte *New Beginnings-programma*. In onderzoek naar dit programma werd geconstateerd dat de cursus externaliserende en internaliserende problemen van kinderen kan verminderen. Deze effecten bleven zelfs 15 jaar na afloop van de cursus meetbaar. Het New-Beginningsprogramma is met ongeveer elf sessies intensief te noemen. Het programma richt zich tijdens de evaluatie alleen op moeders.[3] Inhoudelijk richt het programma zich vooral op ouderschap en opvoeding en maar beperkt op communicatie met de ex-partner.
In de meerderheid van de onderzoeken is gevonden dat verplichte scheidingseducatieprogramma's invloed kunnen hebben op conflicten tussen ouders, bijvoorbeeld door het conflictniveau te verminderen (drie studies) of doordat ouders minder vaak hun kinderen bij het conflict betrekken, ook al blijft het conflictniveau gelijk (drie studies). Deze invloed verschilde echter sterk per programma. Verder is in een aantal onderzoeken gevonden dat verplichte scheidingseducatieprogramma's ook het aantal vervolgprocedures zou kunnen verminderen, zowel in het algemeen als ook specifiek voor risicogroepen zoals ouders met een hoge mate van conflict. De uitkomsten van de studies zijn echter wisselend en soms zelfs tegenstrijdig. In één van de studies is gevonden dat een verplicht educatieprogramma de juridische strijd tussen ouders zelfs kan versterken. Waarschijnlijk hangen de geboekte resultaten voor conflict en vervolgprocedures sterk af van de inhoud en aard van het verplichte scheidingseducatieprogramma en de context waarin dit programma wordt aangeboden. In tabel S2 wordt een overzicht van de gevonden resultaten betreffende scheidingseducatie gegeven.

Tabel S2 Aantal gevonden studies/onderzoeksprogramma's per welzijnsindicator, onderverdeeld naar het aantal studies met (overwegend) positieve bevindingen, (overwegend) negatieve bevindingen en studies waarbij geen invloed van scheidingseducatie werd gevonden (niet positief/niet negatief).

	Positieve resultaten	Niet positief/ niet negatief	Negatieve resultaten	Totaal
Directe indicatoren				
* Diverse aspecten van welzijn van kinderen	1	4	0	5
Indirecte indicatoren				
* Conflictniveau na scheiding	6	3	0	9
* Vervolgprocedure	4	4	1	9

Tot slot is een verkenning uitgevoerd van wet- en regelgeving op het gebied van mediation in gezag- en omgangskwesties in vijf Amerikaanse staten. Deze staten zijn gekozen op basis van de evaluatieonderzoeken die zijn gevonden in het literatuuronderzoek. De beschrijving van de wet- en regelgeving in deze vijf staten is gebaseerd op recente wetteksten (begin 2015) en wijkt mogelijk af van de situatie zoals die was ten tijde van de evaluatieonderzoeken. Daarnaast hadden niet alle gevonden onderzoeken in hoofdstuk 2 betrekking op een evaluatie van een ingevoerd verplicht programma.
Uit het onderhavige onderzoek komt naar voren dat de wet- en regelgeving in de onderzochte vijf Amerikaanse staten complex is waarbij verschillende niveaus een rol spelen. Uit de verkenning blijkt dat er in slechts één van de vijf staten een wet-

[3] Inmiddels is ook een variant voor vaders ontwikkeld, zie: https://asupreventionresearch.com/fathers.

telijke verplichting is voor rechtbanken om partijen in procedures op tegenspraak over gezag en omgang mediation op te leggen. Daarnaast kunnen er ook op lokaal niveau verplichtingen bestaan voor rechters om mediation op te leggen in zaken over gezag of omgang. Wanneer er een verplichting bestaat, zijn hierop vaak uitzonderingen mogelijk, bijvoorbeeld in geval van huiselijk geweld of andere contra-indicaties voor mediation. Daarnaast zijn er ook grote verschillen in de praktische organisatie van het mediationproces, zoals verschillen met betrekking tot de bevoegdheden van de mediator om aanbevelingen te doen aan de rechter, wie de kosten van mediation draagt en aan welke eisen mediators moeten voldoen. Op basis van deze verkenning zijn geen uitspraken te doen over de eventuele toepasbaarheid van een dergelijke verplichting in Nederland. Het geeft wel een goed beeld van de diversiteit in juridische contexten.

Conclusies

De gevonden resultaten geven maar weinig zicht op de effectiviteit van verplichte mediation en verplichte scheidingseducatie in het voorkomen van een vechtscheiding. De bevindingen in deze rapportage zijn gebaseerd op individuele studies met diverse methodologische tekortkomingen. Deze studies hebben bovendien plaatsgevonden in juridische kaders die sterk afwijken van de Nederlandse. Wat betreft mediation zijn er bovendien maar weinig onderzoeken verricht die zich specifiek hebben gericht op *verplichte* mediation. Daarnaast was het in het meeste onderzoek naar mediation onduidelijk welke mediationmethode er was gebruikt. Wat betreft scheidingseducatie was er een grote diversiteit in de inhoud en duur van de onderzochte cursussen. Sommige scheidingseducatieonderzoeken waren bovendien meer op de opvoeding en de ouder-kindrelatie gericht dan op conflicten tussen de ouders. Het is daarom voorbarig om conclusies te trekken ten aanzien van effectiviteit van mediation en scheidingseducatie in het voorkomen van vechtscheidingen met het oog op het verbeteren van het welzijn van het kind. De bevindingen van de onderzochte studies zijn echter niet bemoedigend. Onze eindconclusie is dat er nog weinig bekend is over de effectiviteit van mediation en scheidingseducatie in het voorkomen van een vechtscheiding en dat empirisch onderzoek in de Nederlandse context met voldoende bewijskracht nodig is om meer te kunnen zeggen over de effectiviteit.

1 Inleiding

Jaarlijks maken in Nederland ongeveer 55.000 minderjarige kinderen een scheiding van hun al dan niet gehuwde ouders mee (Ter Voert & Geurts, 2013). Deze kinderen hebben een grotere kans op problemen dan kinderen uit niet-gescheiden gezinnen (Amato, 2000; Kelly, 2006). Het betreft vooral een vergroot risico op emotionele problemen, slechte prestaties op school, problemen in het latere huwelijksleven en een zwakkere band met de biologische vader (Amato, 2010). Chronische ouderlijke conflicten, onenigheid in de familie en financiële problemen zijn waarschijnlijk de belangrijkste oorzaken van de (latere) problemen van kinderen van gescheiden ouders (Amato, 2010; Gähler & Garriga, 2013).
Er is weinig bekend van het verloop van scheidingen van samenwoners, maar van echtscheidingen is bekend dat een grote meerderheid van de betrokken personen erin slaagt om met behulp van advocaten en mediators afspraken te maken waardoor de scheiding op gezamenlijk verzoek (circa 60%) of zonder tegenspraak (circa 20%) voltrokken kan worden (Ter Voert en Geurts, 2013).
Een deel van de echtscheidingen verloopt conflictues. Indien kinderen door de conflicten van hun ouders ernstig klem komen te zitten, wordt er gesproken van een vechtscheiding[4] (Kluwer, 2013). Vechtscheidingen zijn al geruime tijd een bron van maatschappelijk, politiek en wetenschappelijk debat. Met de dood van twee broertjes in mei 2013 intensiveerde het debat. De twee broertjes werden waarschijnlijk omgebracht door hun vader, die daarna suïcide pleegde. De vechtscheiding waarin de ouders verwikkeld waren zou hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld (Dijkstra & Verhoeven, 2014). De ouders waren ongehuwd en hebben tot twee keer toe van mediation gebruikgemaakt waarbij het tweede mediationtraject tot afspraken heeft geleid. Dit blijkt uit onderzoek van De Inspectie Jeugdzorg en de Inspectie gezondheidszorg (2013) naar de toedracht van de dood van de twee broertjes. Op 3 november 2014 stuurde staatssecretaris Teeven en staatssecretaris Van Rijn een plan van aanpak voor vechtscheidingen naar de Kamer.[5]
De Kinderombudsman heeft een onderzoek verricht naar conflictueuze scheidingen en adviseerde onder andere mediation en scheidingseducatie verplicht te stellen voor alle ouders die willen scheiden (Baracs & Vreeburg-Van der Laan, 2013).[6] Dit zou nodig zijn omdat volgens deskundigen het van belang is om vroeger te signaleren en eerder in te grijpen (Baracs & Vreeburg-Van der Laan, 2013). De Kinderombudsman geeft een beschrijving van hoe de situatie er volgens hem in de toekomst uit zou moeten zien: 'Ouders die besluiten uit elkaar te gaan, moeten op dit moment al een echtscheidingsconvenant opstellen, met daarin als verplicht onderdeel een ouderschapsplan. In aanvulling op de huidige praktijk moeten alle ouders zich straks hierbij verplicht laten ondersteunen, hetzij via een scheidingsmediator of overlegscheiden. Ouders kiezen zelf een erkende scheidingsmediator of overlegscheidingspraktijk. Als één sessie volstaat om tot afspraken te komen is dat voldoende. In de eerste bijeenkomst krijgen ouders verplicht voorlichting over de gevolgen die een scheiding voor kinderen kan hebben. In de eventuele tweede en

4 'Men spreekt van een vechtscheiding wanneer een scheiding niet alleen gepaard gaat met negatieve gevoelens richting de ex-partner, maar ook met gedrag bedoeld om de ex-partner schade toe te brengen. De term vechtscheiding wordt ook (en vooral) gehanteerd wanneer de kinderen daar (grote) nadelen van ondervinden.' (Kluwer, 2013; p. 15)

5 Kamerstukken II, 2013/14, 33 836, nr 3.

6 Ook pleit hij voor een regierol voor de rechter en voor het sneller inschakelen van een bijzondere curator of kindercoach.

derde sessie werken de ouders aan het ouderschapsplan. [...] Als de mediator of scheidingscoach signaleert dat ouders er na drie sessies niet uit zijn, en een oplossing ver weg lijkt, moet de mediator het mandaat krijgen om bij de rechtbank een bijzondere curator te verzoeken, als ware hij belanghebbende van het kind. Indien ouders via hun advocaten een verzoekschrift zonder ouderschapsplan indienen bij de rechter, is dit een signaal dat een vechtscheiding op handen is. De rechter neemt dan de regie. Op dat moment benoemt de rechter standaard een kindercoach of bijzondere curator, die de rechten en het belang van het kind behartigt' (Baracs & Vreeburg-Van der Laan, 2013, p. 34). Het idee achter het verplicht stellen van mediation en scheidingseducatie is dat voortdurende conflicten worden voorkomen als ouders voorafgaand aan de scheiding in gezamenlijk overleg afspraken maken en educatie krijgen over de gevolgen van een scheiding en van conflicten voor het welzijn van kinderen (Baracs & Vreeburg-Van der Laan, 2013, p. 35). Vervolgens zou deze preventieve werking positief uitpakken voor het welzijn en de ontwikkeling van het kind.

De Kinderombudsman verwijst in zijn advies naar de situatie in Engeland en Noorwegen, waar mediation verplicht zou zijn, en Canada waar scheidingseducatie verplicht zou zijn. Het gegeven dat het in deze landen reeds verplicht is gesteld: 'sterkt de Kinderombudsman in de gedachte dat dit inderdaad een essentiële stap is' (p. 39). De oproep van de Kinderombudsman om mediation en scheidingseducatie verplicht te stellen, past in de ontwikkeling van depolarisatie van het scheidingsproces. Sinds het begin van deze eeuw wordt gestimuleerd dat ouders samen afspraken maken over de gevolgen van de scheiding (Chin-A-Fat, 2011).

Aanleiding voor het huidige onderzoek is de bespreking van de vechtscheidingenproblematiek in een Algemeen Overleg van 14 mei 2014.[7] In dit overleg heeft de Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie Teeven toegezegd om zich te oriënteren op initiatieven in andere landen – naar de aanpak van vechtscheidingen – door middel van een internationale conferentie. Daarnaast wordt in het onderhavige onderzoek de effectiviteit van verplichte mediation en scheidingseducatie voor wat betreft het voorkomen van een vechtscheiding onderzocht. Mediation en scheidingseducatie gericht op ouders die reeds in een vechtscheiding verwikkeld zijn of mediation die plaatsvindt na de echtscheidingsprocedure zijn geen onderwerpen van het huidige onderzoek.[8]

Daarnaast werd in het Algemeen Overleg aandacht gevraagd voor de naleving van omgangsregelingen, in het bijzonder in 'gevallen waarin bepaalde rechterlijke beslissingen niet worden gerespecteerd, waarna toch geen sancties worden doorgezet'. Dit onderdeel zal ook onderwerp zijn van de hierboven genoemde internationale conferentie en het huidige onderzoek zal hier in kort ook aandacht aan besteden. Omdat het wat betreft onderwerp niet goed past binnen de rest van het huidige onderzoek en de onderzoeksmethode zeer beperkt was, staat dit onderzoekgedeelte opgenomen in bijlage 4.

1.1 Doel en onderzoeksvragen

Het doel van de onderhavige rapportage is om, op basis van empirische evaluatiestudies in de wetenschappelijke literatuur, na te gaan in hoeverre verplichte mediation en verplichte scheidingseducatie een vechtscheiding kan voorkomen. Met het oog op de toepasbaarheid in Nederland zal een korte schets worden gegeven van

---

[7] Kamerstukken II, 2013/14, 33 836, nr. 5.

[8] De Kinderombudsman ziet hier een goede rol weggelegd voor o.a. forensische mediation, omgangshuizen en de Raad voor de Kinderbescherming.

de bekostiging en organisatie van mediation en verplichte scheidingseducatie in de landen die naar voren zijn gekomen in de literatuurstudie. Voor het onderzoeks-onderdeel over de effectuering van afspraken/beslissingen over omgang, zie bijlage 4.

De centrale vraagstelling van dit onderzoek is:

- Wat is er vanuit empirisch onderzoek in de wetenschappelijke evaluatieliteratuur bekend over de effectiviteit van verplichte mediation en verplichte scheidings-educatie wat betreft het voorkomen van vechtscheidingen, hoe wordt er te werk gegaan bij deze methodes, en in hoeverre zijn de methodes bruikbaar in de Nederlandse context?

Daarbij zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Wat is er vanuit evaluatiestudies in de wetenschappelijke literatuur bekend over de effectiviteit van verplichte mediation en verplichte scheidingseducatie in conflictueuze scheidingen met minderjarige kinderen?
   - Wat zijn de effecten van verplichte mediation en verplichte scheidingseducatie op de mate van conflict tussen ouders en de duurzaamheid van de gemaakte afspraken?
   - Voor wie zijn deze effecten gevonden en onder welke omstandigheden?
   - In welke landen hebben de gevonden evaluaties plaatsgevonden?
   - Welke van deze landen zijn ook genoemd door de Kinderombudsman en door Tweede Kamer (mei 2014).
   - Wat is er bekend over neveneffecten?
2. Hoe is de verplichte mediation of scheidingseducatie in de landen (die zijn gevonden bij onderzoeksvraag 1) in hoofdlijnen georganiseerd?
   - Hoe en in hoeverre is het in deze landen verplicht gesteld?
   - In hoeverre en op welke wijze is de toegang tot de rechter gewaarborgd in deze landen met verplichte mediation of scheidingseducatie?
   - Wordt verplichte mediation of scheidingseducatie bekostigd door de overheid? En zo ja, hoe? Moet de betrokkene zelf bijdragen en zo ja, hoeveel?
   - Hoe en door welke instantie wordt bepaald hoeveel betrokkenen zelf moeten bijdragen?
   - Is er een rol voor de kinderbeschermingsorganisatie bij echtscheiding en zo ja hoe ziet die eruit?
   - In hoeverre is de gehanteerde methode bruikbaar in de Nederlandse context?
3. Welke faciliteiten zijn er voor een bestendige uitvoering van de door rechters opgelegde of door partijen zelf vastgelegde afspraken over omgang en de verblijfplaats? [9]

Gezien de onderzoeksvraag en het achterliggende advies van de Kinderombudsman om mediation verplicht te stellen in de echtscheidingsprocedure ter voorkoming van een vechtscheiding, zal in het voorliggende onderzoek niet worden gekeken naar mediation waarin therapie centraal staat. In dit type mediation wordt het succes niet zozeer afgemeten aan het wel of niet bereiken van een overeenkomst maar eerder aan de hand van kenmerken die bepalend zijn voor het succes van een therapie, zoals constructievere interactie, verbeterde communicatie en een beter begrip van jezelf en je omgeving. Deze vormen van mediation lijken meer op therapie dan op een geschilbeslechtingstechniek (Kelly, 1983). Er zijn zelfs therapieën voorgesteld waarbij *eye sensitive desensitization*, hypnose en neuro-linguistisch programmeren worden gecombineerd met de inzet van mediation (Taylor, 2004b).

---

[9] Deze onderzoeksvraag wijkt wat betreft onderwerp en gehanteerde onderzoeksmethode sterk af van de andere onderzoeksvragen. Dit gedeelte van het onderzoek is daarom opgenomen in bijlage 4.

Deze therapieën hebben vooral betrekking op ouders met vergevorderde, vastgeroeste problemen en niet op het *voorkomen* van ruzies. Omdat dit laatste de focus van de huidige studie is, zal verder niet worden gekeken naar mediation waarin therapie centraal staat.
Verder is het van belang om op te merken dat een mediator volgens Wall en Dunne (2011) kan kiezen uit ongeveer 100 verschillende – deels overlappende – mediationtechnieken. Deze technieken worden vaak ondergebracht in overkoepelende strategieën zoals analytisch, breed/gericht, bottom-up, gedifferentieerd, evaluatief, faciliterend, inzicht, mediation-arbitrage, narratief, neutraal, probleemoplossend, pragmatisch, verhalend, strategisch, transformatief, begrip-gebaseerd (zie Wall en Dunne, 2011). De grote variëteit aan manieren waarop een mediator het beroep kan uitoefenen, en de keuzevrijheid in het aanpassen van de strategie op personen en situatie, maakt het moeilijk om uitspraken te doen over de effectiviteit van mediation in het algemeen.

1.2 Methoden

1.2.1 Gegevens

De literatuur voor de beantwoording van onderzoeksvraag 1 is verzameld door te zoeken in twee databases voor wetenschappelijke publicaties, te weten PSYCHINFO en WebOfScience (voor een vergelijkbare procedure, zie Borren & Helland, 2013; Shaw, 2010). Zoektermen betreffende mediation waren *divorce mediation, custody mediation, mediated divorce, family conciliation, family mediation*. Voor het onderzoeksgedeelte over scheidingseducatie is gezocht aan de hand van verschillende combinaties van trefwoorden zoals *divorce education* en *parent psychoeducational program divorce* (zie bijlage 2 voor alle gebruikte zoektermen). In totaal zijn 2.389 studies gevonden, waarvan 1.161 studies naar mediation en 1.228 studies naar scheidingseducatie potentieel relevant zijn.
In het zoeken naar studies is gestreefd naar een selectie van studies met veel bewijskracht. In eerste instantie is daarom geselecteerd op experimentele studies met een *Randomized Controlled Trial* (RCT)[10] of aanverwant design. Dit leverde echter te weinig geschikte studies op voor het onderzoekgedeelte over verplichte mediation en verplichte scheidingseducatie. Daarom is besloten om ook studies met een quasi-experimentele opzet mee te nemen in de selectie. In dit type studies is er wel een vergelijkingsgroep maar deze is minder goed samengesteld dan in een studie met een experimenteel ontwerp. Hoewel dit heeft geresulteerd in een afdoende aantal studies naar verplichte scheidingseducatie, leverde dit echter nog weinig onderzoeken op voor het onderzoeksonderdeel naar verplichte mediation. Daarom is het zoeken naar mediationstudies uitgebreid naar studies die betrekking hebben op *vrijwillige* mediation.
Voor onderzoeksvraag 2, over de organisatie van verplichte mediation en scheidingseducatie in het buitenland, is voor studies die voldeden aan onze selectiecriteria en die zijn verricht in een land dat ook is genoemd door de Kinderombudsman, gekeken naar hoe dit daar vorm heeft gekregen. Dit is gedaan door relevante wet- en regelgeving van de betreffende landen of staten te bestuderen en aanvullende informatie te zoeken op websites van rechtbanken in het betreffende rechtsgebied.

---

[10] Een RCT is een onderzoek met een ontwerp waarbij deelnemers willekeurig worden toegewezen aan een experimentele of een controlegroep.

1.2.2 Selectieprocedure mediation- en scheidingseducatie studies

Van alle 2.389 gevonden studies betreffende mediation en scheidingseducatie zijn de samenvattingen doorgenomen om aan de hand van methodologische en inhoudelijke criteria te selecteren op relevantie. Methodologische vereisten waren dat het onderzoek in ieder geval kwantitatief van aard moest zijn, met als doel het evalueren van effecten, en hiertoe een vergelijkend design hanteerde. Bijvoorbeeld door het vergelijken van mediationgebruikers met proceduregebruikers. Bovendien moesten de onderzoeken het generaliseren van de resultaten mogelijk maken. Casestudies of onderzoeken met te geringe steekproefomvang zijn dus buiten de selectie gehouden. Daarnaast zijn een aantal inhoudelijke criteria gesteld. Onderzoeken naar tevredenheid onder gebruikers van mediation zijn bijvoorbeeld niet meegenomen in het onderzoek. Tot slot moet worden vermeld dat een paar onderzoeken niet zijn meegenomen in het literatuuroverzicht omdat ze niet opvraagbaar waren via internet of de bibliotheek. Hieronder volgt een beschrijving van de selectieprocedure betreffende mediationonderzoeken en scheidingseducatieonderzoeken.

Mediation
Voor het selecteren uit de 1161 potentieel relevante onderzoeken naar mediation is eerst naar artikelen en vervolgens naar boeken en dissertaties gekeken. Artikelen die niet kwantitatief waren, werden uitgesloten (*n*=472) evenals artikelen die geen evaluatie van mediation betroffen (bijvoorbeeld diagnose-instrumenten of *parenting coordination*; *n*=130). Daarna zijn artikelen die geen effect-evaluatie betroffen eruit gehaald (*n*=94) net als artikelen zonder vergelijkend onderzoeksdesign (*n*=22). Een paar artikelen vielen af vanwege een te kleine steekproefomvang (minder dan 30; *n*=5). Na het selecteren van relevante artikelen, zijn de boeken en dissertaties doorgenomen op relevantie. Onbruikbare studies zijn geexcludeerd (*n*=371).
Om inhoudelijke redenen vielen studies af als niet is gekeken naar ten minste één van de volgende uitkomstmaten: welzijn van het kind, conflicten na de scheiding, nakomen van afspraken en aantal vervolgprocedures. Tevredenheidsonderzoeken, bijvoorbeeld, vielen af. Ten tweede vielen onderzoeken naar mediation buiten de context van een (echt)scheiding, af, bijvoorbeeld mediationstudies in het kader van het vinden van een pleeggezin, een ondertoezichtstelling en uithuisplaatsing. Ook zijn studies naar mediation die betrekking hebben op reeds geescaleerde echtscheidingen, zoals therapeutische mediation en *Het Deskundigenbericht met toepassing van Mediation,*[11] een procedure tweede aanleg of een wijzigingsprocedure, uitgesloten omdat de focus van het huidige onderzoek ligt op het *voorkomen* van een vechtscheiding door mediation voorafgaand of in een vroege fase van de echtscheidingsprocedure verplicht te stellen.
Ter aanvulling van het literatuuroverzicht zijn de literatuurlijsten van de gevonden reviewstudies die zijn gepubliceerd vanaf het jaar 2004 doorgenomen. Het definitieve aantal relevante studies komt daarmee op twaalf. Sommige van deze onderzoeken betreffen meerdere publicaties. Waar dit het geval is wordt dit als één onderzoek beschouwd.
In de gevonden literatuur werd geen relevante effectevaluatie gevonden voor Engeland en Noorwegen. Omdat deze landen wat betreft verplichte mediation expliciet genoemd werden door de Kinderombudsman en staatssecretaris Teeven, is via

---

[11] Voorheen 'forensische mediation' genoemd. Door de Stichting Forensische Mediation wordt uitdrukkelijk verzocht het begrip 'Deskundigenbericht met toepassing van Mediation' te hanteren om verwarring te voorkomen. Voor een evaluatie van deze methode, zie Kluwer (2013).

Google Scholar voor deze landen nog een gerichte zoekactie verricht. Voor Engeland werd door de Kinderombudsman specifiek gerefereerd aan het MIAM model. Een kwantitatieve evaluatie van dit model is onlangs beschikbaar gekomen en zal kort worden besproken. Voor Noorwegen is een reviewstudie gevonden uit 2013. Deze studie is getiteld: 'Intervensjoner for å dempe foreldrekonflikt–en kunnskapsoversikt [Interventies voor het beperken van conflicten tussen ouders: Een kennisoverzicht.]' en beoogt een literatuuroverzicht te geven van interventies die zijn gevonden in de internationale wetenschappelijke literatuur en de grijze literatuur uit Noorwegen.[12]

Scheidingseducatie
Van alle 1.228 gevonden studies zijn de abstracts bekeken. Hieruit zijn vervolgens 128 studies geselecteerd die mogelijk relevant waren voor het onderzoek.[13] Deze selectie is vervolgens aangevuld door bij alle gevonden studies die na 2009 zijn verschenen met behulp van *Google Scholar* te zoeken naar citerende studies, om zo recente artikelen die nog niet in de zoeksystemen zijn opgenomen te vinden. Daarnaast zijn enkele reviewartikelen bestudeerd op eventuele ontbrekende referenties. Dit leverde in totaal 25 nieuwe relevante publicaties op die bij de eerste zoektocht niet waren gevonden. Dissertaties waarvan ook een artikel is verschenen zijn uitgesloten (*n*=3). Vervolgens zijn studies uitgesloten die niet voldeden aan onze methodologische criteria zoals kwalitatieve en niet-empirische studies (*n*=53), en kwantitatieve studies met een te klein aantal respondenten of zonder controle/vergelijkingsgroep (*n*=37).[14] Bovendien is geselecteerd op de context waarin het scheidingseducatieprogramma is getest. Hierbij gaat het om scheidingseducatieprogramma's voor ouders die zijn uitgevoerd en getest in een verplichte context. Studies naar vrijwillige scheidingseducatieprogramma's (*n*=20) en programma's (uitsluitend) gericht op kinderen (*n*=15) zijn uitgesloten. Tot slot zijn studies die niet online beschikbaar/opvraagbaar waren uitgesloten (*n*=9).[15]
Deze selectieprocedure leverde een uiteindelijk aantal van veertien studies naar verplichte scheidingseducatie op. In aanvulling op deze selectie is een groot onderzoek naar een *vrijwillig* programma opgenomen van onderzoekers aan de Arizona State University, het *New Beginnings-programma*. Zij hebben een scheidingseducatieprogramma ontwikkeld waarvan deelnemers vervolgens vijftien jaar zijn gevolgd. Vanwege de methodologisch bijzonder goede opzet van deze studie besteden wij aandacht aan dit onderzoeksprogramma.

1.3 Gevolgen van scheiding voor kinderen

Het huidige onderzoek kan worden bezien vanuit de schadelijke gevolgen van echtscheiding op kinderen. Uit onderzoek naar deze schadelijke gevolgen komt naar voren dat kinderen van gescheiden ouders vaker problemen hebben dan kinderen

---

12 Op de *Fourth International Conference on Grey Literature* in Washington, DC (oktober 1999) is grijze literatuur als volgt gedefinieerd: 'That which is produced on all levels of government, academics, business and industry in print and electronic formats, but which is not controlled by commercial publishers.' (www.greylit.org/about, geraadpleegd op 19 januari)

13 Omdat er geen duidelijk Engels woord is voor scheidingseducatie zijn er verschillende brede combinaties van zoektermen gebruikt (zie bijlage 2). Hierdoor gingen veel van de afgevallen studies over andere onderwerpen, met name over het verband tussen het opleidingsniveau van ouders en de kans op echtscheiding.

14 Er zijn alleen onderzoeken geselecteerd die minimaal 40-50 respondenten hadden, afhankelijk van de opzet van de studie.

15 Het betrof hier vooral Amerikaanse proefschriften die niet in een online database waren opgenomen en waarover geen artikelen zijn gepubliceerd.

uit gezinnen waarvan de ouders gehuwd zijn (zie bijv. Amato, 2000). Ze presteren slechter op school (Astone & McLanahan, 1991), hebben meer emotionele problemen (Gähler & Garriga, 2013), een zwakkere band met de moeder (Amato & Keith, 1991), minder contact met de vader (Manning & Smock, 1999) en vaker conflicten met broers en/of zussen (Milevsky, 2004; Sheehan, Darlington, Noller, & Feeney, 2004). De negatieve gevolgen van een scheiding blijven niet beperkt tot de kinderjaren. Volwassen kinderen van gescheiden ouders hebben later vaker problemen in hun eigen huwelijksleven (Wolfinger, 2005), meer kans om later zelf te scheiden (Dronkers & Härkönen, 2008; Steenhof & Prins, 2005), minder contact met de biologische vader (Tomassini et al., 2004) en een grotere emotionele afstand tot de biologische vader (Cooney en Uhlenberg, 1990). Daarnaast blijkt de relatie met broers en zussen vaker conflictueus te zijn (Poortman & Voorpostel, 2009; Voorpostel, Van der Lippe, & Flap, 2012).
Een scheiding kan echter ook positief uitpakken voor kinderen. Zo blijkt uit verscheidene onderzoeken dat kinderen van ouders met heftige conflicten, die chronisch zijn en openlijk worden uitgevochten, beter af zijn als de ouders scheiden dan als ze getrouwd blijven (Amato, 2000; Amato & Booth, 1997; Amato, Loomis & Booth, 1995; Hanson,1999; Jekielek, 1998). Ook zijn er aanwijzingen dat dochters, na een echtscheiding, een bijzonder hechte band met hun moeder kunnen ontwikkelen (Arditti, 1999) en dat kinderen die hun vaders niet meer zien na de scheiding soms beter af kunnen zijn, bijvoorbeeld als deze vaders gewelddadig of antisociaal zijn (Jaffee et al., 2003).
Traditioneel wordt de invloed van scheiding op het welzijn van kinderen bekeken vanuit drie invalshoeken (Amato, 1991): ouderlijke afwezigheid (kind heeft socialisatietekorten door het opgroeien met één in plaats van twee ouders), economisch nadeel (scheiding leidt tot minder financiële hulpbronnen voor de moeder en daarmee ook voor de kinderen), en familieconflict (ouderlijke conflicten zorgen voor stress bij kinderen wat hun welzijn niet ten goede komt). Een meer recent model, het *divorce-stress-adjustment*-model (Amato, 2000), gaat uit van het idee dat sommige factoren van een scheiding een negatieve impact hebben en andere factoren kunnen zorgen voor *resilience*, vrij vertaald: veerkracht[16]. Hedendaags onderzoek vertrekt meestal vanuit dit dynamische perspectief en stelt het aanpassend vermogen centraal in het begrijpen van de gevolgen van echtscheiding voor het welzijn van kinderen (Anderson & Wolchik, 2013).
Risicofactoren voor problemen van kinderen na de scheiding zijn een afname van het huishoudinkomen, een psychologisch slecht functionerende inwonende ouder, ineffectieve opvoeding van de inwonende ouder, geen contact met de uitwonende ouder, voortgaande conflicten tussen ouders en geen coöperatief co-ouderschap (Amato, 2010). Als beschermende factoren worden onder meer genoemd: een goede relatie tussen vader en kind, *coping efforts* en warmte en positieve begrenzing door de moeder (Haine et al., 2003).
Scheidingseducatieprogramma's hebben over het algemeen als doel risicofactoren voor kinderen na echtscheiding te verminderen dan wel beschermende factoren te versterken, waardoor de kans op negatieve gevolgen van de echtscheiding voor de kinderen zou moeten afnemen. Scheidingseducatieprogramma's wisselen echter in de aandacht die ze besteden aan bepaalde factoren. Zo zijn er programma's die zich vooral richten op het verminderen van conflicten tussen de ouders, bijvoorbeeld door informatie over de gevolgen van deze conflicten op kinderen te verstrekken of technieken om conflicten te beslechten aan te reiken. Andere programma's focussen

[16] Deze term is afkomstig van Emmy Werner (1993). In een veelgeciteerde studie waarin hoog-risicogezinnen ruim 30 jaar werd gevolgd analyseerde zij welke beschermende factoren eraan bijdroegen dat veel kinderen uit een risicovolle thuissituatie toch uitgroeiden tot competente volwassenen.

op het versterken van het ouderschap met opvoedingstips en ondersteuning, waarmee de beschermende factor van een goede ouder-kindband en positieve discipline worden versterkt.[17] Deze verschillende focussen en doelstellingen zijn terug te vinden in de evaluatiestudies die zijn verricht. De meeste evaluaties onderzoeken dan ook slechts effecten op een deel van deze factoren.
Omdat vooral voortdurende conflicten tussen ouders een risico vormen voor het welzijn van het kind zal in dit onderzoek worden gekeken naar de volgende indicatoren van een vechtscheiding: ouderlijk conflictniveau na scheiding, naleving van afspraken en vervolgprocedures. Voor het onderzoeksgedeelte over scheidingseducatie is gekeken naar conflictniveau en vervolgprocedures. Indien er directe informatie beschikbaar is over het welzijn van het kind, zal dit uiteraard worden meegenomen in de rapportage. Wat betreft vervolgprocedures willen we benadrukken dat dit geen ideale indicator voor conflict is (Kelly, 2004). Een vervolgprocedure kan wijzen op conflicten, maar bijvoorbeeld ook gewenst zijn indien ouders in goed onderling overleg de afspraken willen veranderen en dit dan ook willen laten vastleggen. Bijvoorbeeld bij een verhuizing, of door veranderingen in de behoeften of wensen van de kinderen omdat ze ouder worden. Dit idee wordt ondersteund door onderzoek van Arbuthnot et al. (1997) en Kramer en Kowal (1998). Ze vonden geen verband tussen het aantal vervolgprocedures en het welzijn van het kind.

1.4 Mediation- en scheidingseducatieonderzoek

Door de focus op (quasi-)experimentele studies zijn zowel met betrekking tot mediation als met betrekking tot scheidingseducatie diverse interessante onderzoeken gevonden die niet zijn meegenomen in het onderhavige onderzoek. Op het terrein van mediation betreft het bijvoorbeeld onderzoeken naar partijen waarbij de ene partij duidelijk meer overwicht heeft dan de andere partij (bijv., Neumann, 1992), het betrekken van de kinderen in het mediationproces (Holtzworth-Munroe, Applegate, D'Onofrio & Bates, 2004; Holtzworth-Monroe, Applegate, D'Onofrio & Bates, 2010; Ballard, Saposnek, 2004; Smart, 2002; Simpson, 1989), de benodigde expertise van de mediator (Grebe, 1988), de onderhandelingscapaciteiten van partijen (Heinze & Grisso, 1996), diagnose en triage van geschikte kandidaten voor mediation (Ballard, Holtzworth-Munroe, Applegate, & Beck 2011; Beck, Menke, Brewster, & Figueredo, 2009; Murphy & Rubinson, 2005; Pokman, Rossi, Holtzworth-Munroe et al., 2014;Sperry, 2012), mediation bij reeds ge-escaleerde echtscheidingen (Pruett & Johnson, 2004; Red, Ekeland & Thuen, 2008) of in zaken met huiselijk geweld (Cleak, Schofield & Bickerdike, 2014; Holtzworth-Monroe, 2011; Johnston, 1994; Johnston, 2006; Milne, 2004; Saunders, 1994; Kurz, 1996). Wat betreft therapeutische mediation hebben we interessant onderzoek gezien naar het *Conjoint Mediation and Therapy*-model (CoMeT) waarmee mogelijk goede resultaten te boeken zijn bij reeds ge-escaleerde echtscheidingen (Boyhan, Foster, Grimes & Jaffe, 2004; Boyhan, & Gerner, 2007; Jacobs & Jaffe, 2010). Voor andere therapeutische modellen en een kritische beschouwing van het CoMeT model wordt verwezen naar Smyth en Molony (2003). De ervaringen van mediators uit Australië, waar sinds 1 juli 2007 mediation verplicht is gesteld, worden gerapporteerd door Lundberg en Moloney (2010). De unieke kenmerken van ongehuwde, scheidende ouders die relevant zijn voor de mediationpraktijk worden beschreven door Raisner (2004). Ten slotte willen we hier nog verwijzen naar een review van programma's die partijen zouden moeten voorbereiden op mediation (Kitzmann, Parra, Jobe-Shields, 2012).

---

[17] Voor een overzicht van de diversiteit aan programma's zie: Blaisure & Geasler, 2000

Interessante, maar niet in het onderhavige onderzoek betrokken studies over scheidingseducatie betreffen bijvoorbeeld de ervaringen van professionals met scheidingseducatie (bijvoorbeeld: Arbuthnot & Kramer, 1998; Cookston, Sandler, Braver, & Genalo, 2007; Taylor, 1999, 2004a), programma's die zich richten op kinderen (bijvoorbeeld: Alpert-Gillis, Pedro-Carroll, & Cowen, 1989; Delucia-Waack & Gellman, 2007; Geelhoed, Blaisure, & Geasler, 2001; Gentry, 1997; Gilman, Schneider, & Shulak, 2005; Jaede, Wolf, & Zeller, 2012; Kaminsky, 1986; Kurkowski, Gordon, & Arbuthnot, 1994; Lütkenhaus, Hasler-Kufner, & Plaum, 1996; Pedro-Carroll & Alpert-Gillis, 1997; Pedro-Carroll, Alpert-Gillis, & Cowen, 1992; Pedro-Carroll & Cowen, 1985; Slavkin, 2000; Stolberg & Mahler, 1994; Turner & Dadds, 2001) en Amerikaanse niet-verplichte scheidingseducatieprogramma's die methodologisch goed zijn onderzocht (Dads for Life programma, Braver, Griffin, & Cookston, 2005; Cookston, Braver, Griffin et al., 2007; *Parenting through Change*, Martinez Jr & Forgatch, 2001; het *Family Transitions Triple P* programma, Stallman & Sanders, 2014). Voor programma's die zich specifiek richten op vechtscheidingen maar wat betreft onderzoeksopzet niet aan onze criteria voldeden zie: (Neff & Cooper, 2004; Owen & Rhoades, 2012; Sullivan, Ward, & Deutsch, 2010; Zazzi, 2006).

2 Onderzoek naar mediation

Hedendaagse mediation vindt zijn oorsprong in de Verenigde Staten (De Roo & Jagtenberg, 2002). Door de sterke stijging aldaar in het aantal echtscheidingen eind jaren 70 namen allerlei sociale problemen toe, zoals armoede onder moeders en kinderen, en gingen hulpverleners op zoek naar nieuwe manieren waarop ze gezinnen zouden kunnen helpen (Amato & Irving, 2006; Douglas, 2006). In die periode werden ook de eerste wetenschappelijke studies verricht naar de rol van mediation en werden sociale hulpverleners aangemoedigd om zich hierin te trainen (Haynes, 1978; Spencer & Zammit, 1976). Sinds begin jaren 80 is er een keur aan mediationmodellen ontstaan en is er in de VS veel onderzoek naar mediation verricht. Conform deze diversiteit zijn er vele definities van mediation in omloop.
Mediators in de VS zijn vaak aan de rechtbank gelieerd. Volgens Milne, Folberg en Salem (2004) zijn de belangrijkste kenmerken van deze zogenoemde *court-connected* mediations dat de bemiddelbare onderwerpen meestal beperkt zijn (bijvoorbeeld geen financiële onderwerpen), er vaak gewerkt moet worden met beperkte middelen (weinig budget, werknemers en kantoorruimte) en dat de mediatior een 'symbiotische relatie met het rechtssysteem'(p. 10) heeft. De verbondenheid met het rechtssysteem kan volgens Milne, Folberg en Salem (2004) afbreuk doen aan de neutraliteit van de mediator. Sommige *court-connected* mediatiors kunnen bijvoorbeeld onder bepaalde voorwaarden aanbevelingen aan de rechter doen. Vaak wordt er door court-connected mediators ook druk ervaren om tot afspraken te komen (Welsh, 2001).[18]
Mediation waarbij de mediator een oordeel velt en aanbevelingen kan doen[19], valt meestal onder de categorie 'evaluatieve mediation'. Dit type mediation heeft de overhand in de VS (Welsh, 2007). Evaluatieve mediation kenmerkt zich voornamelijk doordat de mediator verheldert wat de positie van de partijen in de rechtszaak is indien ze niet tot overeenstemming komen. Bovendien doen ze vaak voorspellingen over een eventuele uitslag bij de rechter (Milne, Folberg en Salem, 2004). De *court-connected* mediation in de VS wijkt hiermee sterk af van wat we in Nederland kennen.
In Nederland wordt in de regel faciliterende mediation bedreven waarin de mediator als neutrale partij probeert de partijen te helpen in het bereiken van overeenstemming (Baas, 2002). Of volledige neutraliteit in de praktijk ook echt haalbaar is, dat is een punt van discussie (Astor, 2007), maar doet geen afbreuk aan het beginsel. In een onderzoek van Welsh (2007), waarin *court-connected* mediation in de VS wordt vergeleken met mediation in Nederland, komt naar voren dat het *court-connected* mediationproces in de VS veel weg heeft van de Nederlandse schikkingsprocedure. In de VS gaat *court-connected* mediation vooral over: 'legal discussion, legal norms, legal actors and legal outcomes' (p. 20). Bij het interpreteren van de resultaten van het onderhavige literatuuronderzoek is het van belang te bedenken dat de resultaten van de onderzoeken vaak betrekking zullen hebben op de evaluatieve variant van mediation en dus behoorlijk verschilt van mediation zoals we dit in Nederland kennen.

---

18 Hier wordt ook wel eens de term 'muscle mediation' gebruikt (Lande, 1997).

19 De aanbevelingen kunnen gericht zijn aan de partijen en aan de rechter. Aanbevelingen aan de partijen houdt in dat de mediator kan aangeven wat er verwacht kan worden van een gerechtelijk vonnis (Baas, 2002). Aanbevelingen aan de rechter kan bijvoorbeeld betrekking hebben op het ouderlijk gezag of het instellen van een onderzoek.

In tabel 1 worden de studies weergegeven die aan onze selectiecriteria voldoen. Wat opvalt is dat er maar weinig onderzoek is verricht waarbij mediation wordt vergeleken met de reguliere echtscheidingsprocedure, wij hebben slechts twaalf empirische studies van enige omvang kunnen vinden die deze vergelijking hebben gemaakt. Deze studies hebben bijna allemaal plaatsgevonden in de Verenigde Staten en een paar Canada. Verder blijkt dat de meeste onderzoeken betrekking hadden op vrijwillige mediation (5 studies). De andere onderzoeken gingen over verplichte mediation (3 studies), deels vrijwillig/deels verplicht (2 studies), of was het onbekend of de mediation in een vrijwillige of verplichte context werd aangeboden (2 studies).
In het literatuuronderzoek hebben we voor de VS onderzoeken uit de volgende staten gevonden: California, Colorado, Virginia, Connecticut, Florida, Minnesota, Kansas, New Hampshire, en een niet nader bepaalde staat uit het Mid-Westen. Voor Canada gaat het om Winnipeg, Saskatoon, en de steden Montreal en St. John’s. Bijna alle gevonden studies dateren uit de jaren tachtig of negentig.[20] De meeste onderzoeken betreffen onenigheid omtrent gezag en omgangsregelingen. Sommige studies betrekken ook mediation omtrent geldkwesties in het onderzoek. Een tweetal onderzoeken was uitsluitend gericht op geldzaken (Schraufnagel & Li, 2010; Marcus, Marcus, Stilwell & Doherty, 1999). De omvang van de steekproef varieert van 68 zaken tot 1.739 gezinnen.
Er is één onderzoek gevonden met een experimenteel design. Dit is het onderzoek van Emery en collega’s (o.a. Dillon & Emery, 1996; Emery 2013, Emery & Jackson, 1989; Emery, Laumann-Billings, Waldron et al., 2001; Emery, Matthews, Kitzmann, 1994; Emery, Matthews, Wyer, 1991; Emery, Sbarra & Grover, 2005; Emery & Wyer, 1987; Kitzmann & Emery, 1994; Sbarra & Emery, 2008, 2005). De andere studies hebben een quasi-experimenteel design. De bewijskracht van deze studies is een stuk beperkter. Hieronder volgt in tabel 2 een beschrijving van de inhoudelijke bevindingen van de onderzoeken. Het experimentele onderzoek wordt eerst besproken. Daarna komen de quasi-experimentele onderzoeken aan de orde en tot slot worden nog in het kort evaluaties uit Engeland en Noorwegen beschreven.

[20] Meer recent onderzoek naar mediation betreft meestal geen mediation als alternatieve geschilbeslechting maar moet worden begrepen in de context van therapie. Dit type mediation valt echter buiten de focus van het huidige onderzoek (zie methodesectie).

Tabel 1 Overzicht van gevonden studies in het literatuuronderzoek naar wetenschappelijk (evaluatie)onderzoek naar mediation in echtscheidingszaken

(Programma)naam	Land/staat	(Evaluatie)onderzoek	Geschil*	Verplicht?	Design	Gegevensjaar	N	Selectie/exclusie
Onderzoek met experimenteel design								
-	VS, Virginia	Veel; kernpublicaties: Emery & Wyer (1987) Emery, et al. (1991) Emery, et al. (2001)	G, O	nee	*Randomized controlled trail*	1983-1986	71 ouders	Selectie: Een paar mensen wilden niet meedoen. Exclusie (voor beide groepen): kindermishandeling en -verwaarlozing en gezinnen waarbij de vrouw in een vrouwenopvang verbleef. Op T3 was er selectieve attritie: de uitval van ouders met ernstige conflicten was groter in de proceduregroep dan in de mediationgroep.
Onderzoeken met quasi-experimenteel design								
-	VS, Colorado	Thoenes (2002)	G, O	ja	Vergelijking van twee jaren (systematisch vs sporadisch gebruik van mediation).	1997 en 2000	192 families	Mensen voor wie mediation een kwelling zou zijn en gevallen van huiselijk geweld werden buiten de mediationgroep gehouden.
The Divorce and Mediation Project	VS, California	Kelly (1989)	G, O, K, V, A	nee	Onderzoek met vijf meetmomenten. Geen willekeurige toewijzing. Mediationgroep komt van een andere rechtbank.	1983-1986	437 respondenten	De mediationgroep rapporteerde minder conflicten in de zes maanden voor echtscheiding dan de procederende groep. In analyses is hiervoor wel gecontroleerd.

(Programma)naam	Land/staat	(Evaluatie)onderzoek	Geschil*	Verplicht?	Design	Gegevensjaar	N	Selectie/exclusie
-	VS, Connecticut	Marcus(1999)	V, A, K	onbekend	Dossieronderzoek. Twee groepen van zaken (mediation en procedure) zijn gematched wat betreft duur huwelijk, minderjarige kinderen en juridisch district.	1996-1998	400 zaken	Zaken waarin mediation is afgebroken worden niet meegenomen in de steekproef. In de procedure groep worden mensen voor wie vanuit het dossier blijkt dat ze geen mediation hebben gebruikt, ge-excludeerd.
County Court Custody Mediation Program	VS, locatie onbekend	Jones & Bodtker (1999)	G, O	ja	Door 'hearing officer' is mediation/proceduregroep gemaakt. Controle voor pre-test groepverschillen (niet voor conflict).	1996-1997	230 zaken	Onbekend
-	VS, Midwestern state	Severson (2004)	G, O, K	ja	Indeling in twee groepen (counties die wel/niet verwezen naar mediation). Gelegenheidssample en dossierstudie. Rechter bepaalde de doorverwijzing.	1995	172 zaken	Onbekend
Mediation in context van Title IV-D programma	VS, Florida	Schraufnagel en Li (2010)	K	nee	Vergelijking van duurzaamheid van afspraken door succesvolle mediation te vergelijken met standaard procedure.	2006	68 zaken	Alleen mensen die een wijziging willen van kinderalimentatie.
Family Mediation Pilot Project-Ontario,Canada	Canada, Ontario	Ellis(1996)	G, O, A, V	nee	Mensen mochten zelf kiezen al dan niet gebruik te maken van mediation. Meting vooraf en na gebruik van mediation/procedure.	1994-1996	361 stellen	Er is een screening geweest voor ernstige mishandeling en machtbalans in de relatie.

(Programma)naam	Land/staat	(Evaluatie)onderzoek	Geschil*	Verplicht?	Design	Gegevensjaar	N	Selectie/exclusie
-	Canada, Winnipeg, Saskatoon, Montreal and St. John's.	Richardson (1988)	G, O, K	onbekend (wel in Winnipeg)	Zowel dossieronderzoek als interviews met gescheiden mannen en vrouwen.	iig voor 1988	1773 dossiers; 1229 personen	Onbekend
Denver Custody Mediation Project	VS, Colorado	Pearson & Thoennes (1985)	G, O, (soms K)	nee	Willekeurige toewijzing in groepen van ouders die gezag/omgang procedure wilden. Deelname was uiteindelijk wel vrijwillig.	1979-1981	150 stellen	Onbekend
Divorce Mediation Research Project	VS, California, Connecticut, Minnesota, Colorado	Pearson & Thoennes (1985)	G, O, (soms K)	onbekend	Toewijzing in groepen van ouders die wilden scheiden met onenigheid omtrent gezag en omgang. Colo-rado was vergelijkings-groep Mediation vond plaats in andere staten.	1981-1983	450 mediation clienten	Onbekend
-	VS, California, Kansas en New Hampshire	Bautz (1991)	G, K	deels (wel in california)	Retrospectieve studie. In dossiers mensen opge-spoord die gescheiden waren tussen 1982 en 1985 en een vragenlijst gestuurd.	onduidelijk maar ergens tussen 1986 en 1991	217 personen	Geen exclusie: iedereen die een scheidingsprocedure heeft doorlopen is aange-schreven. Selectiviteit tussen twee groepen is onduidelijk (mediation versus litigation).

* G= Gezag; O=Omgang; K=Kinderalimentatie; A=Alimentatie (kind en/of ouder); V=Verdeling van goederen; G=Geldzaken.

2.1 Onderzoek met experimenteel design

Medio jaren tachtig begon een experiment met als doel vast te stellen hoe mediation presteerde in vergelijking met een reguliere procedure (Emery & Wyer, 1987; Emery, Matthews & Wyer, 1991). In het zogenoemde Charlottesville Project zijn gezinnen die een verzoekschrift hebben ingediend bij de rechter voor een procedure omtrent het gezag willekeurig verdeeld en gevraagd om mediation te proberen of om deel te nemen aan een onderzoek naar de gerechtelijke procedure (de controlegroep).[21] Mediation was dus vrijwillig. Van de gezinnen die waren benaderd voor deelname aan de mediationgroep wilde 71% deelnemen. Voor de controlegroep was dit 84%. In totaal deden 71 gezinnen mee, waarvan 35 gezinnen in de mediationgroep en 36 gezinnen in de proceduregroep waren ingedeeld. De mensen die niet wilden meedoen aan het onderzoek verschilden op demografische kenmerken en gerechtelijke dossiers bijna niet van de mensen die wel wilden meedoen. In dit onderzoeksprogramma zijn meerdere metingen verricht. De laatste vond twaalf jaar na de scheiding plaats (Emery, Laumann-Billings, Waldron et al., 2001). De mediators die deelnamen aan dit programma hadden allen een master-titel in de gezondheidswetenschappen en een mediationopleiding gevolgd. Er konden maximaal zes sessies worden gehouden van twee uur. Gemiddeld hadden deelnemers 2,4 sessies nodig om het traject af te ronden. Alle participanten mochten advocaten meenemen. De stijl van de mediators is een mix van faciliterende, educatieve, en meer directieve stijlen van mediation (Kelly, 2004).
In het onderzoek kwam ten eerste naar voren dat tussen kinderen van ouders die van mediation gebruik hebben gemaakt en kinderen van ouders die een reguliere procedure hadden gevolgd, geen verschillen zijn gevonden voor het welzijn van kinderen[22]. Uit de studie blijkt verder dat het conflictniveau onder de mediationgebruikers lager is dan in de groep procederende gezinnen. Het verschil was echter klein en bleek bovendien van korte duur: na een paar jaar is er geen verschil meer tussen de twee groepen. Daarnaast verschilden de twee groepen niet in de afspraken die zijn gemaakt omtrent hoofdverblijfplaats, omgangsregeling en kinderalimentatie. Wel werd er in de mediationgroep vaker gezamenlijk gezag afgesproken. Voorts kwam uit het onderzoek naar voren dat vaders vaker de afspraken omtrent kinderalimentatie nakwamen indien er gebruik was gemaakt van mediation. Tot slot werden er geen verschillen gevonden in het naleven van afspraken. Wat betreft het door ouders ingeschatte diverse aspecten van welzijn van het kind, conflictniveau van de ouders, nakomen van eerder gemaakte afspraken en vervolgprocedures is mediation volgens dit experiment dus van weinig betekenis.
Wel komt uit vervolgonderzoek naar voren dat de uitwonende ouders (meestal vaders) die mediation hebben gebruikt twaalf jaar na de scheiding vaker hun kinderen zien en telefonisch contact met hen hebben (zie Emery, Sbarra, & Grover, 2005). Bovendien hebben deze ouders meer invloed op beslissingen over de opvoeding dan ouders uit de proceduregroep. Ook lieten ze meer betrokkenheid zien bij belangrijke gebeurtenissen, invulling van vrije tijd, school, etc. Wat dit pre-

---

[21] In de onderzoeken blijft onvermeld in hoeverre de procedures gerelateerd waren aan de echtscheidingsprocedure of hier los van stonden.

[22] Voor het meten van diverse welzijnsaspecten bij kinderen is gebruikgemaakt van de *Child Behavior Checklist* van Achenbach en Edelbrock (1986) en van de *Eyberg Child Behavior Inventory* van Eyberg en Ross (1978). De *Child Behavior Checklist* is een 112-item meetinstrument waarbij de ouders de ernst van de problemen van hun kinderen inschatten op een schaal van 0 tot 2. De *Eyberg Child Behavior Inventory* is een 36-item meetinstrument waarbij ouders de aanwezigheid of afwezigheid van bepaalde problemen van kinderen noteren. De effecten op diverse welzijnsaspecten bij kinderen is in detail onderzocht door Kitzmann en Emery (1994; zie p. 152 voor de meetinstrumenten).

cies betekent voor het welzijn van het kind is niet bekend vanuit dit vervolgonderzoek.
Door het ontwerp van het onderzoek en de sterke mate van overeenkomst tussen de mensen die wel en niet wilden meedoen, kunnen verschillen tussen de groepen met groot vertrouwen worden toegeschreven aan verschillen in de gevolgde geschilbeslechtingsroute. Wel is het de vraag of de resultaten ook geldig zijn in een andere context. Het sterke onderzoeksdesign maakt uitspraken over oorzaak-gevolg goed mogelijk, maar dat wil nog niet zeggen dat die ook generaliseerbaar zijn naar andere contexten. Het experiment betrof specifieke scheidingszaken, in één bepaalde juridische context, waarin gebruik is gemaakt van één specifieke mediationmethode én bij één specifieke rechtbank.

2.2 Quasi-experimenteel onderzoek

In deze paragraaf worden de bevindingen van het quasi-experimenteel onderzoek beschreven. Volgens voorstanders van mediation zou het mediationproces onder andere ertoe moeten leiden dat kinderen zich makkelijker aanpassen aan de situatie van na de scheiding. Dit zou onder meer komen door het verminderen van de conflicten tussen de ouders na de scheiding, maar ook door betere omgangsregelingen en een kleinere kans dat de niet-verzorgende ouder afhaakt. Wat betreft indicatoren voor het aanpassingsvermogen en het welzijn van het kind zijn er geen onderzoeken gevonden waaruit blijkt dat mediation het verschil kan maken (Kelly, 1989; Pearson & Thoennes, 1985; Pearson & Thoennes, 1984).[23] De bevindingen van Pearson en Thoennes (1984) geven aan dat als er al verschillen worden gevonden, deze te herleiden zijn tot familieprocessen en omgevingsfactoren. Hierbij moet worden opgemerkt onderzoeken waarin is gekeken naar indicatoren voor het welzijn van het kind alle betrekking hadden op vrijwillige mediation en daarmee is het onduidelijk of verplichte mediation ook een rol kan spelen in het welzijn van kinderen.
In zeven van de twaalf gevonden studies is het conflictniveau van de ouders na de scheiding onderzocht (tabel 2). Uit de resultaten van deze studies komt een gemengd beeld naar voren. Aan de ene kant zijn er aanwijzingen voor een dempende werking van mediation op de mate van conflict na de scheiding (Kelly, 1989; Ellis & Stuckless, 1996; Pearson & Thoennes, 1985; Bautz & Hill, 1991). Uit het onderzoek van Kelly (1989) blijkt bijvoorbeeld dat, een jaar na de scheiding, er minder conflicten worden gerapporteerd door mensen die afspraken hebben gemaakt met gebruikmaking van mediation dan door mensen die geprocedeerd hebben. Aan de andere kant zijn er ook aanwijzingen dat mediation geen invloed heeft op het conflictniveau tussen de ouders. In het onderzoek van Richardson (1985), bijvoorbeeld, is er geen verschil gevonden tussen de mediationgroep en proceduregroep. Bovendien vonden Pearson en Thoennes (1985) geen verschil in

[23] Pearson en Thoennes (1984) hebben aanpassingsvermogen gemeten door ouders te vragen hoe de reacties van de kinderen waren op de scheiding en de afspraken over het gezag en de omgang. Hiertoe werden ouders gevraagd te reageren op 19 schaalitems (vragen/stellingen) die gingen over positieve en positieve en negatieve aspecten van de echtscheiding of omgang/gezagsituatie. Enkele van deze items waren origineel, anderen zijn ontwikkeld door Olsen et al (1979). Het welzijn is gemeten met de *General Behavioral Checklist (CBCL)* van Achenback & Edelbrock (1981). Dit meetinstrument betreft 119 items (vragen/stellingen). Aan de hand van dit meetinstrument zijn subschalen gemaakt voor depressie, agressie, crimineel gedrag (*delinquency*), sociale teruggetrokkenheid (*social withdrawal*) en somatische klachten (*somatic complaints*). Volgens Pearson en Thoennes (1984) kan de CBCL worden gebruikt: 'to create a variety of subscales as well as yielding an overall measure of the child's well-being' (p. 4).

het aantal problemen rondom omgang. Tot slot blijkt uit de onderzoeken die zijn opgenomen in het overzicht dat, als er al sprake is van een conflictdempende werking van mediation, deze werking waarschijnlijk niet blijvend is. Een aantal jaar na de scheiding was de mate van conflict in de twee groepen van ongeveer gelijk niveau en zijn het vooral mensen uit de proceduregroep voor wie het conflictniveau is afgenomen naar het niveau van de mediationgroep (Kelly, 1989). Overigens blijk tevens dat het conflictniveau in beide groepen over de tijd heen sowieso afneemt (Kelly, 1989).

Naleving van afspraken omtrent gezag, omgang, alimentatie, en/of verdeling van goederen is onderzocht in negen van de twaalf gevonden studies. Net als bij het conflictniveau zijn de resultaten gemengd maar, vergeleken met een procedure op tegenspraak, over het algemeen in het voordeel van mediation. Vooral voor alimentatieafspraken, maar ook voor afspraken over gezag en omgangregelingen, wordt in de meeste studies gewezen op een betere naleving van mensen die van mediation gebruik hebben gemaakt dan van mensen die geprocedeerd hebben (Jones & Bodtker, 1999; Ellis & Stuckless, 1996; Pearson & Thoennes, 1985). Pearson en Thoenes (1985) vonden bijvoorbeeld dat 80% van de personen in de mediationgroep aangaven dat de afspraken werden nagekomen tegenover 60% van de mensen uit de proceduregroep. Afspraken werden in het onderzoek van Ellis en Stuckless (1996) bovendien vaker nageleefd naarmate er meer tijd aan de mediation is besteed. In twee andere studies is echter geen verschil gevonden in het nakomen van bepaalde afspraken (Kelly, 1989; Richardson, 1988). In de studie van Richardson (1988) werd zelfs op één van de onderzoeklocaties gevonden dat de mediationgroep, vergeleken met de proceduregroep, juist vaker in gebreke bleef.

Tot slot hebben we gezocht naar informatie over vervolgprocedures. In zeven van de twaalf onderzoeken wordt informatie gegeven over de mate waarin er vervolgprocedures zijn geweest. De resultaten zijn niet eenduidig. In vier onderzoeken wordt aangegeven dat, vergeleken met proceduregebruikers, er minder vervolgprocedures zijn geweest onder mediationgebruikers (Marcus, Marcus, Stilwell & Doherty, 1999; Severson, Smith, Ortega en Pettus, 2004; Thoennes, 2002). In een tweetal onderzoeken is geen verschil gevonden (Pearson & Thoennes 1985; Schraufnagel & Li, 2010) en er is één onderzoek waarin de mediationgroep juist vaker vervolgprocedures heeft gehad (Jones & Bodtker, 1999).

Tabel 2 Overzicht van resultaten van (evaluatie)onderzoek naar mediation in echtscheidingszaken

(Evaluatie)onderzoek	Welzijn kind	Conflictniveau	Naleving afspraken	Vervolgprocedures
Onderzoek met experimenteel design				
Emery en Wyer (1987) Emery, et al. (1991). Etc.	Geen verschil gevonden tussen mediation en proceduregroep.	Een paar jaar na de scheiding was conflictniveau voor mediationgroep iets lager dan in de procederende groep. Maar dit effect was niet blijvend. Er zijn geen verschillen tussen de groepen gevonden voor geestelijke gezondheid van ouders.	Vaders kwamen afspraken omtrent kinderalimentatie vaker na indien er van mediation gebruik was gemaakt. Verder geen verschillen gevonden tussen mediation en procederende groep.	Onbekend
Onderzoeken met quasi-experimenteel design				
Thoenes (2002)	Niet gemeten	Niet gemeten	Niet gemeten	Na twee jaar: 24% van mediationgroep en 38% van controlegroep
Kelly (1989)	Geen verschil gevonden in 'child adjustment' tussen mediation en proceduregroep.	In het eerste jaar minder conflicten in mediationgroep. Na twee jaar geen verschil meer. Conflictniveau in procederende groep is verminderd. Op gestandaardiseerde meetinstrumenten voor mentaal aanpassingsvermogen geen verschil gevonden (Over de tijd neemt aantal symptomen in beide groepen af).	Geen verschil in naleving van gezag en omgangsregeling. Wel in alimentatie en verdeling van goederen. Na twee jaar was ook dit verschil weg. Mediation-gebruikers zijn flexibeler in aanpassen van afspraken en telefonisch contact tussen ouder-kind was makkelijker mogelijk.	Kelly vindt dit geen goede evaluatiemaat. Het representeert niet perse het falen van de afspraak, maar kan ook vele andere juridische doelen hebben. Bijvoorbeeld bij verhuizing of veranderingen omdat kinderen ouder worden.
Marcus1999	Niet gemeten	Niet gemeten	Niet gemeten	9% in mediationgroep en 22% in proceduregroep heeft een wijzigings-procedure gevoerd.
Jones & Bodtker (1999)	Niet gemeten	Niet gemeten	Negen maanden na de mediation werd 66% van de afspraken te allen tijde gehouden. In het nakomen maakte het niet uit om welk geschil het ging (gezag, omgang, en andere).	Niet bemiddelde zaken hadden vaker slechts 1 vervolgprocedure dan bemiddelde zaken. Bovendien had de mediationgroep vaker drie of meer procedures gehad dan de proceduregroep. Genoemde alternatieve verklaring is dat hearing officer de moeilijke zaken naar mediation stuurde.

(Evaluatie)onderzoek	Welzijn kind	Conflictniveau	Naleving afspraken	Vervolgprocedures
Severson(2004)	Niet gemeten	Niet gemeten	Niet gemeten	Geen post-trial motion in 40% van de zaken in counties waar werd verwezen naar mediation en 62% waar zelden of nooit werd verwezen.
Schraufnagel en Li (2010)	Niet gemeten	Niet gemeten	Niet gemeten	Geen verschil gevonden
Ellis(1996)	Niet gemeten	In de mediationgroep was voorafgaand aan de mediation meer emotionele, fysieke en verbale agressie gerapporteerd dan in proceduregroep. Op nameting geen verschil meer tussen groepen.	Meer nalevingsproblemen in proceduregroep. Hoe meer tijd er besteed was aan mediation, hoe beter de naleving van afspraken was.	Niet gemeten
Richardson(1988)	Onbekend	Unfortunately, mediation had little measurable impact on post-divorce relations and parenting. There was little difference in the level of hostility and conflict between the mediated and non-mediated groups.	Twee locaties: geen verschil. Een locatie: mediationgroep 97% compliance vs 66% in nonmediationgroep. Andere locatie bleef mediationgroep juist vaker in gebreke.	Onbekend
Pearson & Thoennes (1985a)	Geen verschil gevonden tussen mediation en proceduregroep. Variatie vooral verklaard door andere factoren (zie quote)	Niet gemeten	80% van mediationgroep rapporteerde dat de afspraken worden nagekomen; 60% van de ‘adjudicated settlements’.	Na een jaar geen verschil gevonden, maar na twee jaar waren er in de mediationgroep minder vervolgprocedures gestart dan in de proceduregroep.

(Evaluatie)onderzoek	Welzijn kind	Conflictniveau	Naleving afspraken	Vervolgprocedures
Pearson & Thoennes (1985b)	Niet gemeten	15% van procederende groep zegt dat de procedure de relatie heeft verbeterd. Dit is 7% voor mediationgroep die geen overeenstemming hebben bereikt en 30% die wel overeenstemming hebben bereikt. Slechts 10% van de mediationgroep die niet tot overeenstemming zijn gekomen en 30% van de procederende groep op tegenspraak geeft aan een samenwerking met de ex mogelijk was. Geen verschil gevonden tussen groepen in aantal problemen rondom omgang.	Ongeveer 1/3 rapporteerde niet-nakomen van afspraken omtrent alimentatie in mediationgroep. Dit was ongeveer de helft in 'adjudicated settlements'.	Geen verschil gevonden tussen groepen
Bautz (1991)	Niet gemeten	Indicatie voor een betere relatie bij mediationgroep. Maar N wel klein om harde conclusies te kunnen trekken.	97% van de mediationgroep in New Hampshire betaalde kinderalimentatie op tijd. Dit was 64% in de groep procederende personen. In California en Kansas: 80% van mediationgroep had geen problemen met betaling tov 50% van nonmediationgroep.	Niet gemeten

2.3 Engeland en Wales

In Engeland en Wales is het sinds april 2014 bij wet[24] verplicht om een informatie- en evaluatiebijeenkomst over mediation bij te wonen alvorens een verzoekschrift bij de rechtbank in te dienen, tenzij er vrijstelling van toepassing is (Hamlyn, Colemen en Sefton, 2015). Het doel van deze zogeheten *Mediation Information and Assessment Meetings* (MIAM) is te bezien of mediation kan worden gebruikt voor het oplossen van problemen (Hamlyn, Colemen & Sefton, 2015). Volgens de website van *National Family Mediation*[25] duurt een MIAM bijeenkomst ongeveer 45 minuten, licht tijdens de bijeenkomst een mediator toe wat de opties zijn, wat mediation is en hoe het werkt, wat de voordelen zijn van mediation en andere geschikte vormen van geschilbeslechting, wat de kosten van mediationgebruik zijn en of de persoon in aamerking komt voor gratis mediation en gesubsidieerde rechtsbijstand. Mensen die in aanmerking komen voor gesubsidieerde rechtsbijstand kunnen de kosten van een MIAM vergoed krijgen.
In 2014 en 2015 is MIAM geëvalueerd in een kwalitatief en kwantitatief onderzoek (Bloch, McLeod, Toombs, 2014; Hamlyn, Colemen & Sefton, 2015). De dataverzameling vond plaats tussen april 2012 en maart 2014 en zat qua timing grotendeels tussen twee beleidswijzigingen in: de beëindiging van gesubsidieerde rechtsbijstand voor de meeste familiezaken in april 2013[26] en de verplichtstelling van mediation in april 2014. Het evaluatieonderzoek kan dus worden gezien als een nulmeting waarin de situatie van voor de verplichtstelling in kaart wordt gebracht.
De resultaten van deze onderzoeken hebben dus betrekking op *vrijwillige* MIAM. Hier moet wel bij worden opgemerkt dat MIAM sinds 1997 een voorwaarde was voor het krijgen van gesubsidieerde rechtsbijstand (tenzij er een uitzondering van toepassing was). Bovendien gold vanaf april 2011 een *Pre-Application Protocol* waarin de verwachting werd gecreëerd dat alle relevante partijen in familiezaken, ook partijen die de zaak zelf bekostigen, MIAM bijwonen om meer te weten te komen over mediation als een alternatief voor de gerechtelijke procedure. Partijen moesten een formulier invullen waarop ze aangaven waarom ze niet van mediation gebruik hebben gemaakt, het zogeheten FORM FM1-formulier. Zie Hamlyn, Colemen en Sefton (2015) voor een beschrijving van dit protocol. Hoewel MIAM dus niet bij wet verplicht was ten tijde van deze twee evaluatieonderzoeken, werd deelname verwacht en was gesubsidieerde rechtsbijstand afhankelijk van deze deelname (tenzij een uitzondering van toepassing is).
Het kwantitatieve onderzoek beoogt het gebruik van vrijwillige MIAM en privé betaalde mediation in kaart te brengen. Bovendien is het een verkennende studie naar het aandeel partijen dat deelneemt aan vrijwillige MIAM en aan mediation voorafgaand aan de gerechtelijke procedure. Het onderzoek bestaat uit een survey onder mediators, dossieronderzoek en een paar korte gesprekken met rechtbankmedewerkers. Uit de survey onder mediators en het dossieronderzoek komt als belangrijk resultaat naar voren dat potentiele kandidaten bereid moeten zijn om te verkennen of mediation geschikt is voor hun zaak, wil mediation een haalbare optie zijn. Verder blijkt uit de survey dat de helft van de onderzochte vrijwillige MIAM's betrekking had op beide partners, waarbij de partijen soms apart gezien werden. Dit betekent dat de meerderheid van de vrijwillige MIAM's betrekking had op één partij waarbij de andere partij dus soms wel maar soms ook niet op een ander moment door de mediator gezien werd. Dit bevestigde het idee van de onderzoekers uit het

---

24 Children and Families Act 2014, part 2, 10 (1): 'Before making a relevant family application, a person must attend a family mediation information and assessment meeting.'

25 www.nfm.org.uk/index.php/about-nfm/nfm-aims-and-objectives

26 Voor zaken met huiselijk geweld of kindermishandeling kan overigens nog wel subsidie worden verkregen.

eerdere kwalitatieve onderzoek dat cliënten een voorkeur blijken te hebben voor afzonderlijke vrijwillige MIAM's.
Uit de 300 onderzochte rechtbankdossiers blijkt dat 19% van deze dossiers betrekking had op een zaak waarbij de verzoekende partij een vrijwillige MIAM-bijeenkomst had bijgewoond. In 41% van deze gevallen had de verzoekende partij geen vrijwillige MIAM bijgewoond en voor 40% was deelname aan vrijwillige MIAM onbekend. De helft van de partijen waarvoor uit het dossier bleek dat er niet was deelgenomen aan vrijwillige MIAM heeft gebruikgemaakt van het voorgeschreven formulier (Form FM1) om vrijstelling aan te vragen of om een andere reden te geven voor geen deelname. De meest genoemde reden was dat de mediator het geen geschikte zaak vond omdat de andere partij het bijwonen van een vrijwillige MIAM weigerde of mediation niet in overweging wilde nemen.
Tot slot willen we benadrukken dat in de hierboven beschreven evaluatieonderzoeken, mediationgebruikers niet zijn vergeleken met ouders die een reguliere echtscheidingsprocedure hebben doorlopen. Daarnaast hebben deze onderzoeken niet gekeken naar één van de drie uitkomstmaten die zijn geselecteerd voor het beantwoorden van onze onderzoeksvragen. Door deze opzet kan dit onderzoek geen bijdrage leveren aan het in kaart brengen van de effectiviteit van mediation in (v)echtscheidingszaken. Het is onduidelijk of er nog een vervolg komt op de reeds gepubliceerde onderzoeken.

2.4 Noorwegen

In 2013 publiceerde het Noorse instituut voor volksgezondheid (*Nasjonalt folkehelseinstitutt*) een onderzoek in opdracht van directoraat Kinderen, Jeugd en Gezin (*Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet*) waarin een kennisoverzicht wordt gegeven van interventies die conflicten tussen ouders beogen te beteugelen (Borren & Helland, 2013). Het doel van deze studie is het bieden van een overzicht van methodes die bestaan om conflicten tussen ouders te verminderen en te bezien hoe effectief deze methodes zijn. Dit overzicht betreft zowel de internationale literatuur als onderzoeken uit Noorwegen.[27]
De meest voorkomende interventies voor conflictvermindering zijn volgens Borren en Helland (2013) ouderschapscursussen, mediation, relatiecursussen en relatietherapieën. Wat betreft mediation in Noorwegen geven ze aan dat ze er onlangs discussie is ontstaan over de effectiviteit van het mediationsysteem en verwijzen hierbij naar een Noors onderzoek dat wordt verricht op aanvraag van het ministerie voor Kind en Gezin (*Barne- og likestillings departementet*). Het onderzoek is nog lopende. De eerste bevindingen zijn aan de orde gekomen in een krantenartikel[28] en op de persoonlijke webpagina van de projectleider.[29] Op de website wordt vermeld dat de grote meerderheid van de mensen die zijn verwikkeld in een conflictueuze scheidingen gebruikmaken van één mediationsessie waarin geen afspraken gemaakt worden. De gegevens laten volgens de onderzoekers zien dat de verplichte bemiddeling in Noorwegen, zoals dit momenteel is vormgegeven, geen goede hulp biedt voor gezinnen met grote conflicten tijdens de scheiding. In een eerder gepubliceerd deelproject van dit onderzoek onder 154 ouders vonden Gulbrandsen en Tjersland (2009) dat 38 stellen voorafgaand aan mediation veel conflicten kenden, 75 niet veel/niet weinig en 41 weinig conflicten kenden. 77% van de moeders en 68% van

[27] Voor het beschrijven van de Noorse onderzoeken wordt voornamelijk gebruikgemaakt van de beschrijving van Borren en Helland (2013) omdat deze onderzoeken niet via internet beschikbaar waren.
[28] Tjersland, O.A., Megling for dem som må ha det, in Aftenposten. 2013.
[29] Zie www.sv.uio.no/psi/forskning/prosjekter/Skilsmisser_barnefamilier/

de vaders voelden zich goed begrepen door de mediator. Het conflictniveau tussen de ouders na de mediationsessie(s) wordt in deze deelrapportage echter niet gerapporteerd.
Verder rapporteren de onderzoekers over een tweetal andere evaluatieonderzoeken in Noorwegen. Deze onderzoeken hebben echter geen vergelijkingsgroep en zijn daarom qua opzet beperkt. In het eerste onderzoek wordt een vergelijking gemaakt van conflictniveau voor en na de mediation in 372 mediationzaken (Ekeland & Myklebust, 1997). 20% van de zaken zijn door mediators bestempeld als zaken waar mediation weinig resultaat heeft geboekt door het hoge conflictniveau. In 41% van de zaken was het conflictniveau dermate laag dat de mediators van mening waren dat de ouders er ook wel uit zouden komen zonder mediation. Verder bleek het conflictniveau voorafgaand aan mediation hoger te zijn dan erna (maar zonder een vergelijkingsgroep zegt dit weinig over de effectiviteit van mediation).
In het tweede onderzoek heeft Ådnanes (2011) gekeken naar het aandeel ouders dat tot overeenstemming komt in een mediationsessie en wat de kenmerken van deze zaken zijn in vergelijking met zaken waar geen overeenstemming is bereikt. Er is gekeken naar de achtergrondkenmerken van de ouders en het conflictniveau. Het onderzoek betrof 1.460 mediationzaken. Ze concluderen dat ongecompliceerde zaken, zoals beoogd, tijdig worden afgehandeld. Hoe meer conflict er was, hoe meer sessies er gebruikt werden. In zaken met de het hoogste conflictniveau wonen partijen echter vaak één sessie bij. Het wordt dan als een formaliteit gezien, noodzakelijk om de zaak voor de rechter te kunnen brengen.

2.5 Kritiek op mediation

In de effectstudies is voornamelijk gezocht naar de voordelen van mediation. Maar in de literatuur worden er naast de positieve veronderstellingen ook zorgen geuit over (het verplichten van) mediation. Lee en Lakhani (2012) geven een overzicht van de kritieken. Uit hun overzicht komt als eerste kritiekpunt naar voren dat het belang van het kind bij mediation mogelijk minder goed is gewaarborgd dan in een gerechtelijke procedure. Dit omdat er bij mediation geen neutrale derden maar de ouders besluiten over het toekennen van gezag en omgang. Bij mediation wordt vaak verondersteld dat het belang van het kind gediend zou zijn als beide ouders overeenstemming bereiken. Een beslissing van een objectieve derde persoon kan soms echter beter zijn voor het kind, zo luidt de kritiek.[30]
Volgens Lee en Lakhani (2012) is een tweede punt van kritiek dat het verplicht stellen van mediation strijdig is met het karakter van mediation. Mediation is in beginsel een vrijwillig proces waarbij het nodig is dat beide partijen ermee instemmen. Als partijen niet bereid zijn om mee te werken maar hiertoe verplicht worden, dan is mediation niet effectief, zo luidt de kritiek. Bovendien zou verplichte mediation de echtscheidingsprocedure kunnen verlengen wanneer na de beproefde mediation alsnog een procedure gevoerd gaat worden. Het is dan een extra stap in het scheidingsproces en dit kan resulteren in een verhoogd stressniveau onder de partijen en daarmee in een nog lagere bereidheid om ’water bij de wijn’ te doen.
Een derde zorg betreft juridische bijstand (Lee & Lakhani, 2012). Hoewel mediation wordt geprezen om de minder formele wijze van geschilbeslechting, is de schaduwkant hiervan dat mensen die zonder juridische bijstand aan een mediationtraject

[30] Hier willen we bij opmerken dat het omgekeerde ook kan gelden: in sommige gevallen zullen kinderen juist beter af zijn als de ouders in onderling overleg tot afspraken komen, eventueel onder begeleiding van een (neutrale) derde.

beginnen zich niet bewust zijn van hun rechten (Beck & Sales, 2000). Dit is mogelijk van invloed op de afspraken die worden gemaakt.
Een vierde kritiek luidt dat het verplicht stellen van mediation een miskenning inhoudt van buitengerechtelijke geschilbeslechting door advocaten (Lee en Lakhani, 2012). Dit wordt dan niet meer als een waardig geschilbeslechtingsalternatief gezien en dat terwijl advocaten volgens Ekelaar (2011) succesvol zijn in buitengerechtelijke geschilbeslechting.
Een vijfde kritiek betreft de rol en invloed van de mediator (Lee & Lakhani, 2012). Hoewel van een mediator verwacht wordt dat het een onpartijdige derde partij is die het onderhandelingsproces faciliteert, zijn er twijfels bij sommige wetenschappers of ze werkelijk zo onbevooroordeeld zijn als het gaat om besluitvorming omtrent het kiezen van een geschilbeslechtingstraject voor het oplossen van familiegeschillen (Beck & Sales, 2000). Bovendien zouden mediators druk voelen om snel tot een oplossing te komen omdat mediation wordt uitgedragen als een snellere en betere manier van het oplossen van familieproblemen dan een gerechtelijke procedure. Door deze mind-set zouden mediators suboptimale beslissingen nemen in het beoordelen van de geschiktheid van mediation in sommige familiezaken. Dit kan ernstig nadeel opleveren voor sommige scheidende stellen, vooral als er sprake is van huiselijk geweld of kindermishandeling.
Verder willen we opmerken dat soms ook de zorg wordt geuit dat het verplicht stellen van mediation in strijd zou kunnen zijn met artikel 6 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens waarin staat geschreven dat ‘een ieder het recht heeft op een eerlijke en openbare behandeling van zijn zaak, binnen een redelijke termijn, door een onafhankelijk en onpartijdig gerecht dat bij wet is ingesteld’. Volgens Lee en Lakhani (2012) is deze zorg onterecht. Volgens hen hebben mensen die deze zorg uiten een te strikt en rigide beeld van de verplichting. De verplichting betekent niet dat mensen verplicht zijn om tot een vaststellingsovereenkomst te komen. Actieve deelname wordt ook niet geëist. Verplichte mediation betekent meestal dat partijen één en soms meerdere mediationsessies zullen moeten bijwonen. Mochten de partijen niet tot een vaststellingsovereenkomst komen dan kan alsnog een gerechtelijke procedure plaatsvinden. Daarnaast wordt verplichte mediation regelmatig gebruikt in de context van een assessmentprogramma waarin de partijen informatie krijgen en/of wordt bezien of mediation voor hun zaak een geschikte aanvulling op de gerechtelijke procedure zou kunnen zijn.
Tot slot geven Johnson, Saccuzzo en Koen (2005) aan dat veel onderzoekers waarschuwen voor het gebruik van mediation in zaken waarin er sprake is van huiselijk geweld vanwege het risico op ernstige benadeling van de slachtoffers. Onderzoek van Rivera, Sullivan en Zeoli (2012) wijst bijvoorbeeld op het risico van secundair slachtofferschap onder moeders die slachtoffer zijn van huiselijk geweld en mediation in de rechtbank gebruikten. Deze moeders gaven bovendien aan minder bereid te zijn om in de toekomst gebruik te maken van een gerechtelijke procedure. Volgens Pagelow (1993) biedt mediation de gelegenheid om afspraken te maken die ten nadele zijn van de partij die mishandeld wordt. Het onderzoek van Johnson, Saccuzzo en Koen (2005) wijst er bovendien op dat mediators er minder goed in slagen om huiselijk geweld te herkennen. Uit het onderzoek komt naar voren dat mediators in 57% van de zaken waarin er sprake was van huiselijk geweld dit niet herkenden of rapporteerden aan de hand van de gebruikte screeningsformulieren. Dit was 15% voor rechters. Al met al geeft dit aan dat er zorgen zijn over dat voor bepaalde groepen ouders mediation juist nadelig kan zijn, bijvoorbeeld voor de zwakkere partij, en dat er een risico bestaat dat deze groepen niet door mediators worden (h)erkend.

2.6 Samenvatting

In dit gedeelte is gekeken naar empirisch onderzoek omtrent de effectiviteit van mediation in het kader van vechtscheidingen. Hieruit komt naar voren dat er maar weinig onderzoeken zijn gevonden die aan onze methodologische kwaliteitseisen voldeden. Deze onderzoeken betroffen bovendien verschillende vormen van mediation en werden uitgevoerd in verschillende juridische contexten. Het is dus moeilijk te bepalen in hoeverre de conclusies van deze onderzoeken door te trekken zijn naar andere contexten, zoals de Nederlandse.
Omdat er maar vijf studies gevonden zijn die betrekking hedden op verplichte mediation, is er ook gekeken naar onderzoeken naar vrijwillige mediation. We hebben slechts één experimenteel onderzoek kunnen vinden waarin effecten kunnen worden vastgesteld. Dit onderzoek had betrekking op vrijwillige mediation. Andere onderzoeken zijn vergelijkend. Aan de hand van dit gering aantal onderzoeken kan geen definitieve conclusie worden getrokken over de effectiviteit van *verplichte* mediation in het voorkomen van vechtscheidingzaken, maar de onderzoeken geven wel tentatieve aanwijzingen.
In het experimentele onderzoek en in de vergelijkende onderzoeken zijn geen verschillen gevonden tussen ouders die van vrijwillige mediation gebruik hebben gemaakt en ouders die de reguliere echtscheidingsroute volgde voor wat betreft het welzijn van de kinderen. De meeste studies lieten wel positieve resultaten zien voor andere factoren die van invloed zouden kunnen zijn op het welzijn van het kind. In sommige onderzoeken werd bijvoorbeeld gevonden dat mediation tot minder conflicten tussen de ouders leidde – vooral in de jaren direct na de scheiding. Daarnaast was er onder ouders die een mediationtraject hadden gevolgd sprake van een betere naleving van afspraken en minder vervolgprocedures. Een bevinding van de experimentele studie was dat uitwonende ouders (meestal vaders) die van mediation gebruikt hadden gemaakt, twaalf jaar na de scheiding vaker hun kinderen zagen, telefonisch contact met hen hadden en meer invloed hadden op beslissingen over de opvoeding. Ook lieten ze meer betrokkenheid zien bij belangrijke gebeurtenissen, invulling van vrije tijd, school, etc. Dat deze positieve factoren niet doorwerken in het gemeten welzijn van het kind kan komen door beperkingen van het meetinstrument voor welzijn. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat mediation invloed heeft op andere aspecten van welzijn dan die gemeten zijn. Een andere mogelijke verklaring is dat de invloed van mediation op deze positieve factoren te klein is om door te werken in het welzijn van de kinderen. In tabel 3 staan de bevindingen van dit hoofdstuk nog eens samengevat.

Tabel 3 Aantal gevonden studies/onderzoeksprogramma's per welzijnsindicator, onderverdeeld naar het aantal studies met (overwegend) positieve bevindingen, (overwegend) negatieve bevindingen en studies waarbij geen invloed van mediation werd gevonden (niet positief/niet negatief)

	Positieve bevindingen	Niet positief/ niet negatief	Negatieve bevindingen	Totaal
Directe indicatoren				
* Welzijnsaspecten	0	3	0	3
Indirecte indicatoren				
* Conflictniveau na scheiding	4	2	0	6
* Naleving afspraken	7	2	1	10
* Vervolgprocedures	5	2	1	8

Tot slot is gekeken naar in de literatuur benoemde twijfels over het verplichten van mediation. Een punt van zorg betreft het idee dat in sommige gevallen kinderen juist beter af zouden kunnen zijn bij een gerechtelijke beslissing in plaats van een overeenkomst tussen ouders. Een tweede zorg is dat mensen in een mediation traject die geen gebruikmaken van juridische bijstand zich mogelijk niet bewust zijn van hun rechten en daarmee tot voor hen suboptimale afspraken komen. Tot slot wordt de zorg geuit dat sommige groepen mensen die ongeschikt zouden zijn voor mediation toch gebruik ervan zullen gaan maken, zoals slachtoffers van huiselijk geweld. Andere zorgen richten zich meer op de organisatorische aspecten van mediation. Zo zou het verplicht stellen van mediation weinig effectief zijn omdat vrijwilligheid een sleutelelement zou zijn van mediation. Een ander punt dat naar voren is gebracht is dat mediators druk zouden kunnen ervaren in het aannemen van zaken en daarom misschien ongeschikte zaken toch in behandeling nemen.

3 Onderzoek naar scheidingseducatie

Scheidingseducatie is vooral bekend uit de Verenigde Staten. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is scheidingseducatie in verschillende staten verplicht gesteld voor ouders in een echtscheidingsprocedure. Voor die tijd werden er al op vrijwillige basis scheidingseducatieprogramma's aangeboden aan ouders van minderjarige kinderen (zie bijvoorbeeld Stolberg & Garrison, 1985). Deze vrijwillige scheidingseducatieprogramma's komen voort uit een lange traditie van educatieprogramma's over verwante thema's zoals huwelijkseducatie – met als doel echtscheiding te voorkomen – en ouderschapseducatie voor risicogroepen.[31] Uit tabel 3 blijkt dan ook dat de meeste evaluatiestudies naar verplichte scheidingseducatie met een (quasi-)experimenteel ontwerp zijn gevonden voor de VS. Er is één studie uit Canada gevonden.

De verplichte cursussen in tabel 4 bestaan uit een of twee bijeenkomsten van in totaal twee tot zes uur. De cursussen verschillen qua inhoud en focus. Sommige cursussen richten zich op de opvoedingsvaardigheden van ouders, met opvoedingstips en ondersteuning, en hebben als doel het versterken van de veerkracht en het aanpassingsvermogen van kinderen. Andere cursussen richten zich op het voorkomen of verminderen van conflicten tussen ouders. Zij doen dit vooral door het aanbieden van informatie over de gevolgen van ouderlijke conflicten voor kinderen en over het belang van het buiten het conflict houden van de kinderen. Sommige cursussen hebben ook een vaardighedencomponent waarin conflictoplossende strategieën worden aangeboden.

De cursussen verschillen daarnaast van opzet. Sommige cursussen geven vooral informatie, meestal in de vorm van een lezing. Andere zijn met rollenspellen en discussies interactiever van aard. Ook de groepsgrootte, context (op de rechtbank, bij jeugdzorgorganisaties of elders) en kosten verschillen. Hoewel er in deze literatuurstudie wordt gekeken op het niveau van evaluatiestudies en dus niet systematisch naar specifieke programma's zullen verschillen tussen programma's, waar bekend, worden vermeld.

De verplichting van de onderzochte scheidingseducatieprogramma's is op verschillende manieren geregeld. In sommige gevallen wordt er weliswaar een verplichting opgelegd om deel te nemen maar wordt dit niet gecontroleerd. In andere gevallen moeten ouders eerst een bijeenkomst van het scheidingseducatieprogramma bijwonen voordat er een zitting kan worden gepland. Een echtscheiding zonder deelname is dan onmogelijk geworden.[32] Bij verschillende programma's blijkt dat niet vanzelfsprekend is dat mensen aan wie een verplichting tot deelname is opgelegd ook daadwerkelijk deelnemen (Thoennes & Pearsson, 1999). Dit blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek van DeLusé en Braver (2015), waarin wordt gemeld dat, in het door hen geëvalueerde verplichte programma, in 53% van de behandelde zaken beide ouders deelnamen, in 25% één van beide ouders en in 19% geen van beide ouders (4% had vrijstelling). Mogelijk kan de geringe opkomst worden verklaard door hoe de verplichting is georganiseerd.

---

[31] Voor een overzicht van onderzoek op het gebied van huwelijks- en relatieducatie zie: Markman en Rhoades (2012), Cowan en Cowan (2014) en Holmes et al. (2013). Voor een overzicht van onderschapsprogramma's zie onder andere: Kaminski et al. (2008) en Webster-Stratton en Taylor (2001).

[32] Er is vaak wel een hardheidsclausule waardoor in bepaalde gevallen een uitzondering kan worden gemaakt op deze verplichting.

Tabel 4 Overzicht van gevonden studies in het literatuuronderzoek naar wetenschappelijk (evaluatie)onderzoek naar verplichte scheidingseducatie in echtscheidingszaken

Naam cursus	Land	Doelgroep cursus	Duur/inhoud	Evaluatie(s)	Doelgroep evaluatie	Design	Selectie/exclusie	N
Onderzoeken met experimenteel design								
New Beginnings Program	VS (Arizona)	Moeders, deels ook kinderen.	11+2 sessies. Vooral gericht op ouderschap.	Veel. Kernpublicaties: Wolchick et al (1993, 2000, 2013).	Moeder in 1992-1993 geworven (random toewijzing aan conditie met/zonder cursus voor kinderen – geen significante verschillen gemeten), en op follow-ups hun kinderen.	Respondenten random verdeeld over 3 groepen. Cursusgroep Moeders, Cursusgroep moeder-kind, Controlegroep (krijgt alleen literatuur opgestuurd over ouderschap). Longitudinaal.	Random geselecteerde rechtbandossiers (80%) aangevuld met mediaoproep. Exclusie kinderen die te hoog scoorden op risicofactoren (depressie) --> verwezen naar behandeling. Lage attritie (rond 10%).	Variërend tussen circa 150 en 220 deelnemers.
Cooperative Parenting and Divorce program	VS (West Virginia)	Ouders die na algemeen verplichte basiscursus nog steeds kind in conflict plaatsten werden door rechters verplicht deel te nemen aan dit vervolgprogramma.	6 wekelijkse sessies van 2 uur	Whitehurst et al (2008)	Alle ouders die zijn doorverwezen.	Ouders random verdeeld in cursusgroep en wachtlijstgroep. Deel resultaten wachtlijstgroep later bij cursusgroep gevoegd (nadat cursus gevolgd).	Selectie door rechters op 'kind in conflict blijven plaatsen', 8 ouders vielen vooraf om '*uncontrollable circumstances*' af, 12 vielen af tijdens studie.	61 ouders (32 eerste studie), grotendeels koppels.

Naam cursus	Land	Doelgroep cursus	Duur/inhoud	Evaluatie(s)	Doelgroep evaluatie	Design	Selectie/exclusie	N
Onderzoeken met quasi-experimenteel design								
Maricopa Experimental parenting program	VS (Arizona)	Door rechter opgelegd aan alle ouders die echtscheiding aanvragen in bepaalde periode (6 weken).	2 uur informatie	DeLusé& Braver (2015)	Alle ouders die programma opgelegd hebben gekregen, ongeacht of ze meededen (In 52.8% woonden beide ouders bij).	Alle ouders uit een bepaalde periode door rechtbank opgelegd cursus te volgen. Random getrokken gezinnen uit omliggende periodes (20 per periode) als vergelijkingsgroep.	Alleen om onderzoekstechnische redenen (procedure niet doorzetten, kinderen die meerderjarig werden, etc.).	191 (178 na exclusie) gezinnen in onderzoeksgroep, 243 (234 na exclusie) controlegroep.
Children in the Middle	VS (Iowa en Illinois)	Gescheiden ouders, verplicht door rechtbank.	3-4 uur (oudere versie 2 uur), interactief gericht op ouderschap en communicatie met ex-partner.	Jiang (2014), Arbutnoth&Gordon (1995 – eerdere versie)	Werving onder mensen die verplicht deelnamen aan het programma.	Cursusgroep vergeleken met wachtlijst (die literatuur kreeg toegezonden) maar geen random toewijzing. Gebruik AAPI-2 test.	Ouders zonder het minimale onderwijsniveau vereist voor test (4th grade).	130 (60 cursusgroep en 70 controlegroep).
-	VS (New Hampshire)	Alle ouders in bep. counties zijn verplicht.	Onduidelijk, waarschijnlijk 1 korte sessie.	Douglas (2004)	Vaders uit districten waar deelname verplicht is en controlegroep uit districten waar niet verplicht	Vergelijkingsgroep uit districten waar niet verplicht. Vrijwel geen significante verschillen tussen groepen op achtergrondkenmerken	Deelname onderzoek vrijwillig, respons 37%	111 cursusgroep, 94 vergelijkingsgroep.
-	VS (Utah)	Alle ouders bij echtscheiding (verplicht in 2 counties).	Onduidelijk. Het lijkt om verschillende korte programma's te gaan.	Criddle et al. (2003)	Deelnemers verplichte cursus in 1993-1994.	Random selectie cursusdeelnemers gescheiden in county met verplichte deelname vergeleken met ouders uit omliggende counties. Tel. interviews.	Random getrokken uit 60% van alle deelnemers. Vergelijkingsgroep random geselecteerd uit rechtbankdossiers omliggende counties.	200 cursusgroep, *n* vergelijkingsgroep onduidelijk.

Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum

Naam cursus	Land	Doelgroep cursus	Duur/inhoud	Evaluatie(s)	Doelgroep evaluatie	Design	Selectie/exclusie	N
Your Children Forever	VS (Illinois)	Opgelegd aan alle ouders die echtscheiding aanvragen. Uitzonderingen mogelijk.	2,5 uur, vooral informatie over effect echtscheiding op kinderen en wat *parenting skills.*	McClure (2002)	Alle ouders die het opgelegd hebben gekregen (opkomst nam toe gedurende periode na invoe-ring).	Vergelijking wel/niet deelnemende ouders. Dossier-analyse.	Ouders waren allen verplicht, maar slechts een deel nam deel. Geen inhou-delijke verschillen tussen groepen. Opkomst lag in begin onder 50%. Dossier-analyse dus geen responsissues.	1010 dossiers, 3 groepen: beide ouders namen deel: (454), 1 ouder (398) geen v beiden (158).
Children Cope with Divorce; Children in the Middle (2x); Helping Children Succeed After Divorce; zonder titel	VS (West Virginia)	Verplicht voor alle ouders na echtschei-ding (geen uitzonde-ringen); cursusaan-bod afhankelijk van regio.	3,5-4 uur (CCD); 2 uur (CIM); 2 uur (HCSAD); Inhoud wisselend.	Krolczyk (2001), Fishkin (2000) heeft over deels dezelfde data gerapporteerd.	Ouders die in een van 5 districten cursus hebben gevolgd.	Vergelijking cursus-deelnemers, deel-nemers ingedeeld adhv regio.	Deelname aan studie vrijwillig, ouders geworven tijdens bijeenkomsten.	451 ouders, 90% respons bij eerste lijst, maar 68 ouders deden mee aan follow-up.
Parents' Education About Children's Emotions	VS (Ohio)	Verplichte voorwaar-de voor alle ouders die echtscheiding aanvragen en kan opgelegd worden aan ouders die procederen na echtscheiding.	2,5 uur, interactief programma, in rechtbank, met politie in uniform.	McKenry et al (1999)	Ouders die deel-namen tussen 1991-1995, vergelijkings-groep van ouders uit district zonder pro-gramma. Kleine verschillen tussen de groepen in achter-grondkenmerken.	Random selectie cursusgroep en vergelijkingsgroep uit rechtbankdossiers in *county* met en zonder cursus 5-jaar periode. Responden-ten gemiddeld 4 jaar gescheiden, dus alleen lange termijn effecten gemeten.	Respons 20-26%. Responsgroep vooral hogeropgeleiden en vaker procedure zonder tegenspraak en gezamenlijk gezag. Uitsluiting ongehuwde ouders.	136 cursusgroep, 100 vergelijkings-groep (In totaal 500 voor elke groep benaderd).

Naam cursus	Land	Doelgroep cursus	Duur/inhoud	Evaluatie(s)	Doelgroep evaluatie	Design	Selectie/exclusie	N
-	VS (Arizona, New Jersey, Conneticut, Oklahoma & Michigan)	Meestal verplicht voor alle ouders die echtscheiding aan-vroegen; in New Jersey alleen ver-plicht voor ouders, gehuwd of onge-huwd, met con-flicten.	3,5-6 uur, bewust verschillende soorten programma's geselecteerd.	Thoennes & Pearson (1999)	Ouders die deel-namen aan pro-gramma's. In Phoenix ook ver-gelijkingsgroep van net voor invoering programma.	Deels quasi-expe-rimenteel (phoenix), deels experimenteel (Kentucky, random toewijzing aan cur-sus), verder pre-/ post-test cursus-deelnemers. Tot 50% komt niet op-dagen bij de cursus.	Uit exit-interviews bleek dat ouders die positiever waren vaker bereid waren mee te doen aan onderzoek. Ouders die ondanks verplichting niet deelnamen aan cursus uitgesloten.	In experimentele groep: 271 cursusgroep, 181 controlegroep), quasi-experimentele vergelijkingsgroep: 145. Deelnemers-groepen: totaal 602.
Children in the Middle & Children First in Divorce	VS (Florida; Controlegroep Alabama)	Verplicht voor alle ouders in Florida.	3 uur. CIM: skill-based. CFD: informatie.	Kramer et al. (1998)	Alle ouders die deelnamen aan cursus in nov-dec 1996 + zo veel mogelijk gelijkwaar-dige controlegroep.	Vergelijking 2 cursusgroepen (random toewijzing) en 1 vergelijkings-groep in andere staat.	Geen exclusie of selectie, respons-groep redelijk gelijk aan non-respons-groep (hogeropge-leiden, ouders met hoofdverblijf kinde-ren en mensen met meer blootstelling kinderen aan ouderlijk conflict hogere respons).	607 ouders (366 vrouw en 241man), waarvan 329 in CIM en 278 in CFD. Controlegroep 208 ouders (104 v-104m).

Naam cursus	Land	Doelgroep cursus	Duur/inhoud	Evaluatie(s)	Doelgroep evaluatie	Design	Selectie/exclusie	N
Children First	VS (Illinois)	Alle ouders in echtscheiding.	2x 90 minuten (1 week ertussen) interactief.	Kramer & Kowal (1998);Kramer en Washo (1993)	Ouders die in 1990-1991 gescheiden zijn en hebben deel-genomen aan pro-gramma.	Vergelijking met groep uit nabij-gelegen district zonder cursus. Deels hetzelfde sample als Kramer en Washo (1993). Dossier-analyse en vervolg-enquete.	Lage respons, vooral bij follow-up (39% respons bij follow-up cursusgroep en 13 % bij follow-up vergelijkingsgroep). Bij cursusgroep was responsgroep gelijk aan niet-respons groep op alle kenmerken behalve opleiding (respons hoger opgeleid).	168 ouders (98v), controlegroep 43 ouders (31 v).
Children in the Middle	VS (Ohio)	Verplicht voor alle ouders in echtschei-ding of bij proce-dures met kinderen na echtscheiding. Cursus moet zijn bijgewoond voordat zitting kan worden gepland.	2 uur, interactief en gericht op vaardig-heden opvoeding	Arbuthnot & Gordon (1996); Arbuthnot, Kramer, Gordon (1997)	Alle ouders die in een bepaalde periode (onduidelijk wanneer) hebben deelgenomen en 1 follow-up	Vergelijkingsgroep van ouders die een jaar eerder, voor introductie van het programma echt-scheiding hebben aangevraagd.	Respons: 89 vd 131 ouders, waarvan 48 aan follow-up. Geen significante verschil-len in achtergrond-kenmerken respons-groep en niet-respons.	89 cursusgroep, (48 follow-up) en 23 (vergelijkingsgroep). Evaluaties van niet-repons ouders (42) ook gebruikt
Family information session	Canada (Ontario)	Opgelegd aan alle ouders die echtschei-ding aanvragen. Uitzonderingen mogelijk.	2,5 uur, vooral informatie (kinderen maar ook over procedures en ADR).	Ellis & Anderson (2003)	Sample deelnemers eerste 3 maanden na invoering cursus.	Sample van na invoering cursus vergeleken met sample 3 maanden voor invoering.	Random selectie uit echtscheidings`-aanvragen met kinderen voor/na invoering. Deelname verplichte cursus is voorwaarde stap procedure, deelname vrijwel 100%. Vrij-stelling mogelijk.	100 cursusgroep en 100 vergelijkings-groep.

In het overzicht (zie tabel 4) zijn alleen experimentele en quasi-experimentele studies opgenomen. Hoewel de meeste auteurs van geselecteerde studies benoemen dat een *randomized controlled trial* (RCT), waarbij respondenten willekeurig aan een cursusgroep en een controlegroep zonder cursus worden toegewezen, de beste onderzoeksopzet is voor evaluatieonderzoek, bleek dat over het algemeen niet mogelijk omdat rechtbanken niet wilden meewerken aan random toewijzing. Onderzoekers hebben daarom op verschillende manieren geprobeerd een zo goed mogelijke vergelijkingsgroep samen te stellen om de effecten van deelname aan een cursus te kunnen onderzoeken. Deze benaderingen kunnen een volwaardig alternatief bieden, zo blijkt uit een meta-analyse van onderzoeken naar scheidingseducatieprogramma's waarin geen aanwijzingen werden gevonden voor verschillen in effectgrootte tussen de betrokken quasi-experimentele en experimentele studies (Fackrell, Hawkins & Kay, 2011). Toch leveren quasi-experimentele onderzoeken minder bewijskracht dan RCT omdat het nooit met zekerheid is vast te stellen of de verschillen tussen de twee groepen door de interventie komen of door verschillen tussen de groepen voorafgaand aan de interventie.
Hieronder worden de onderzoeksresultaten van de verschillende studies naar scheidingseducatie besproken (zie tabel 5). Eerst volgt een beschrijving van twee experimentele onderzoeken waarvan er één betrekking had op verplichte en één op vrijwillige scheidingseducatie. Daarna komen de quasi-experimentele onderzoeken naar verplichte scheidingseducatie aan de orde. De beschrijving van de resultaten van de verschillende studies zijn onderverdeeld in drie categorieën: het welzijn van het kind, de mate van conflict tussen de ouders en het aantal vervolgprocedures.

Tabel 5 Overzicht van gevonden studies in het literatuuronderzoek naar wetenschappelijk (evaluatie)onderzoek naar scheidingseducatie

Evaluatie(s)	Welzijn kind	Conflictniveau	Vervolgprocedures
Onderzoeken met experimenteel design			
Wolchick et al (1993); Herman et al. (2014), etc	Zie beschrijving in de tekst/bijlage.	Geen effect op mate van kinderen betrekken in conflict. Positief effect volgens moeders, marginaal volgens kinderen	Niet gemeten
Whitehurst et al (2008)	Niet gemeten	Cursusgroep betere relatie met andere ouder tov controle-groep. Ook minder 'nadelig co-oudergedrag' waaronder conflict	Minder procedures, maar statistische significantie onduidelijk
Onderzoeken met quasi-experimenteel design			
DeLusé& Braver (2015)	Niet gemeten	Niet gemeten	Geen significant verschil
Jiang (2014), Arbutnoth & Gordon (1995 – eerdere versie)	Niet gemeten	Niet gemeten	Niet gemeten
Douglas (2004)	Niet gemeten	Geen significant verschil	Geen significant effect op betalen kinderalimentatie of tevredenheid juridische uitkomst
Criddle et al. (2003)	Niet gemeten	Minder conflict na echtscheiding, vooral als beide echtge-noten deelnemen en positief zijn over schriftelijk cursus-materiaal.	6 jaar follow-up: Significant minder procedures over gezag en omgang in cursusgroep. Aantal kinderen van invloed
McClure (2002)	Niet gemeten	Niet gemeten.	Opvallend: cursusgroep meer procedures op tegenspraak. Geen significant verschil in duur conflict.
Krolczyk (2001), Fishkin (2000) heeft over deels dezelfde data gerapporteerd	Niet gemeten	Ouders in alle groepen rapporteren dat ze hun kinderen minder blootstellen aan conflict na de cursus dan voor de cursus. Interactieve cursussen leken daarbij iets effectiever. Wel methodologische beperkingen voor deze bevinding.	Niet gemeten
McKenry et al (1999)	Geen significante effecten gevonden	Geen significant verschil	Geen significant verschil
Thoennes & Pearson (1999)	Niet gemeten	<25 zeg dat cursus heeft geholpen relatie met andere ouder te verbeteren. Wel vaker positieve ontwikkeling in relatie en afname conflict cursusgroep dan in vergelijkings/controle-groepen. Grote verschillen tussen locaties.	Iets betere betaling kinderalimentatie (alle cursus- en vergelijkingsgroepen). Geen significant verschil in aantal nieuwe procedures in 4 jaar (in experimentele setting).

Evaluatie(s)	Welzijn kind	Conflictniveau	Vervolgprocedures
Kramer et al. (1998)	Cursusouders houden kind vaker buiten conflict. Geen effect op gedrag kind.	Geen verschil in conflictniveau. Geen significant verschil in huiselijk geweld. Nam af in alle 3 de groepen. Communicatie significant beter voor cursusgroepen, geen verschillen tussen cursussen behalve voor moeders (CIM iets beter).	Niet gemeten
Kramer & Kowal (1998);Kramer en Washo (1993)	Geen verschil tussen cursusgroep en vergelijkingsgroep (beide verbetering door tijd).	Niet gemeten	Voor de hele groep: Geen significante verschillen in aantal en soort procedures. Voor groep met hoge scores op kinderen betrekken in conflict wel een significante afname in procedures en in kinderalimentatiezaken. Ook vergelijkbaar significant verschil voor ouders die voorafgaand aan cursus laag scoorden op *adaptive parenting*. Verband tussen kind in conflict betrekken en aantal vervolgprocedures blijft na 6 jaar bestaan.
Arbuthnot & Gordon (1996); Arbuthnot, Kramer, Gordon (1997)	Geen effecten gevonden op welzijn volgens ouders (wel minder dagen afwezig van school door ziekte en minder doktersbezoek). Geen verband welzijn kinderen en aantal vervolgprocedures.	Cursusgroep scoort lager op kind in conflict plaatsen. Aantal ruzies met andere ouder geen verschil tussen groepen.	Cursusgroep minder procedures (gem 1.61 versus 3.74 in vergelijkingsgroep). Cursusgroep ook beter in staat aantal vervolgprocedures te voorspellen. Wel kleine toename aantal omgangsprocedures in tijdsperiode procedure ivm vertraging opgelopen door bijwonen cursus.
Ellis & Anderson (2003)	niet gemeten	Niet gemeten. Mate van conflict voorspelt wel het aantal '*court actions*'.	Cursusgroep veel minder '*court actions*' (minder zittingen, minder '*motions*' ingediend, kortere procedures.

3.1 Onderzoeken met experimenteel design

Het *New Beginnings-programma* is ontworpen door onderzoekers van *Arizona State University*. De resultaten zijn in een serie artikelen gepubliceerd. In 1992 is het programma aangeboden aan gescheiden moeders met kinderen. Als enige van de onderzochte programma's vond deze cursus dus na de echtscheiding plaats. Uit rechtbankdossiers is een aselecte steekproef van personen getrokken die zijn benaderd voor deelname. Het aantal respondenten is vervolgens aangevuld met respondenten geworven door middel van advertenties (20%).[33] Respondenten van wie de kinderen in een pretest problematisch hoog scoorden op risicofactoren als depressie zijn verwezen naar behandeling en uitgesloten van deelname aan het onderzoek. De respondenten zijn vervolgens willekeurig verdeeld over drie groepen: een cursusgroep voor moeders, een cursusgroep voor moeders met een apart programma voor kinderen en een controlegroep.[34] De controlegroep kreeg geen programma aangeboden maar alleen een aantal (zelfhulp)publicaties voor volwassenen en kinderen over kinderen en echtscheiding toegestuurd. Respondenten zijn voorafgaand aan de cursus bevraagd en vervolgens zijn een aantal nametingen en follow-up studies gedaan. Daarnaast zijn er ook directe metingen gedaan, zoals observaties van ouder-kindinteracties. Aan de eerste meting namen 240 moeder-kindparen deel, 194 daarvan namen deel aan de laatste follow-up meting, vijftien jaar later.
Het *New Beginnings-programma* bestond uit elf bijeenkomsten en twee individuele sessies. De nadruk lag op het verbeteren van opvoedingsvaardigheden en de kwaliteit van de ouder-kindrelatie. De resultaten hebben dan ook vooral betrekking op de ouder-kindrelatie en het welzijn van kinderen. Hierin lijkt het programma succesvol te zijn. Daarnaast is er gekeken naar het betrekken van het kind bij het conflict en het openlijk uitvechten van conflicten in het bijzijn van het kind. Op deze twee aspecten blijkt de cursus geen invloed te kunnen uitoefenen (Wolchik et al., 2000). Er is niet gekeken naar het aantal vervolgprocedures.
Er zijn sterke aanwijzingen dat het *New Beginnings-programma* de schadelijke gevolgen van echtscheiding voor kinderen kan beperken of soms zelfs voorkomen door te werken aan beschermende factoren als een warme opvoeding, een goede moeder-kindrelatie en positieve discipline. Dit effect lijkt bovendien een duurzaam effect te zijn, dat tot in de volwassenheid aanhoudt en mogelijk zelfs bijdraagt aan de opvoeding van de generatie daarna. De effecten van het programma zijn bovendien sterker voor kinderen die bij aanvang hoger scoren op risicofactoren. Het programma heeft echter geen effect op de mate van conflict tussen de ouders of de mate waarin kinderen bij conflicten worden betrokken. Als zodanig is het dus onwaarschijnlijk dat dit programma kan bijdragen aan het voorkomen van vechtscheidingen. Daarom zal het hier niet verder worden besproken. In bijlage 3 is een uitgebreider overzicht opgenomen van de resultaten van dit programma.
Whitehurst en collega's (2008) hebben het *Cooperative Parenting™ and Divorce programma* geëvalueerd. Dit programma is ontworpen om 'ouders te helpen ouderlijk conflict te reduceren en hen te informeren over factoren die de aanpassing van

[33] Het *New Beginnings Program* is gebaseerd op een ouder programma, *The children of divorce parenting intervention*, ontworpen en geëvalueerd door dezelfde onderzoeksgroep (Wolchik et al., 1993).

[34] Bij de eerste follow-up was er op veel punten geen verschil tussen de ouder-kind- en de oudergroep. Er waren in de meting direct na de cursus wel enkele positieve effecten van de ouder-kindgroep ten opzichte van de oudergroep, maar deze vertaalden zich niet in een toegevoegde waarde op de lange termijn. Daarom zijn deze twee groepen bij vervolganalyses samengevoegd tot één groep. Wanneer hieronder de 'cursusgroep' wordt besproken wordt daarmee dus het totaal van ouders en kinderen uit de ouder-kind en de oudergroep bedoeld, tenzij anders wordt aangegeven.

hun kinderen beïnvloeden.' Het programma bestond uit zes wekelijkse sessies van twee uur. Deelname aan het programma werd door de rechtbank opgelegd aan ouders die na een algemeen verplichte basiscursus nog steeds hun kinderen in het conflict plaatsten. In de cursusgroep verbeterde de relatie tussen de ouders en de gerapporteerde mate van negatief co-ouderschapsgedrag nam af. Negatief co-ouderschapsgedrag betrof issues als het kind uithoren over de andere ouder of boodschappen laten doorgeven, ruziemaken in bijzijn van het kind, negatieve uitlatingen over de andere ouder of de hoeveelheid tijd die het kind met de andere ouder doorbrengt proberen te beperken. Ouders in de cursusgroep beoordeelden hun co-ouderschapsvaardigheden en de co-ouderschapsvaardigheden van de andere ouder positiever dan ouders in de controlegroep. Daarnaast hebben Whitehurst et al. (2008) een eerste dossieranalyse gedaan van het aantal vervolgprocedures voor en na het volgen van het scheidingseducatieprogramma. Zij vonden aanwijzigingen die wijzen op een vermindering van het aantal vervolgprocedures na het volgen van de cursus (Whitehurst et al., 2008). Het onderzoek kent aanzienlijke methodologische beperkingen en laat daarom geen conclusies toe over effectiviteit, maar geeft wel tentatieve indicaties dat het *Cooperative Parenting™ and Divorce programma* effectief is in het verminderen van conflicten en effectief zou kunnen zijn in het verminderen van het aantal vervolgprocedures. Het zou dus een rol kunnen spelen in het voorkomen van vechtscheidingen maar meer onderzoek is nodig om hierover meer zekerheid te krijgen.

3.2 Quasi-experimenteel onderzoek

De meeste evaluaties van verplichte scheidingseducatieprogramma's in tabel 4 kennen een quasi-experimentele opzet, waarbij de cursusgroep wordt vergeleken met een vergelijkingsgroep, bijvoorbeeld door ouders te vergelijken die net voor en net na de invoering van verplichte scheidingseducatie een echtscheiding aanvroegen. Ook van deze studies zullen de resultaten worden besproken aan de hand van drie categorieën: het welzijn van het kind (1), de mate van conflict tussen de ouders (2), het aantal vervolgprocedures (3).
In vijf studies is de invloed van scheidingseducatie op het welzijn van kinderen onderzocht.[35] Hiervan vonden er twee geen verschillen tussen de cursusgroep en vergelijkingsgroep (Kramer & Washo, 1993; McKenry et al., 1999). In de regel blijkt het welzijn van de kinderen in de loop der tijd in gelijke mate toe te nemen. Een derde studie van Arbuthnot et al., (1997) keek specifiek naar het aantal vervolgprocedures en vond geen verband met het welzijn van kinderen. In twee studies zijn indirecte aanwijzingen gevonden voor een invloed op het welzijn van kinderen. Arbuthnot en Gordon (1996) vonden geen verschillen tussen de cursusgroep en de vergelijkingsgroep in de beoordeling van de aanpassing van de kinderen door ouders. Wel bleek dat kinderen van ouders uit de cursusgroep minder dagen afwezig

[35] Het welzijn van kinderen is op verschillende manieren gemeten. McKenry et al (1999) keken naar de kennis van ouders over kinderen en echtscheiding met betrekking tot de reactie van kinderen, hun gedrag, aanpassing en de benodigde steun. Ook Thoennes en Pearson (1999) keken niet direct naar het welzijn van kinderen maar legden ouders stellingen voor als 'ik weet hoe ik mijn kind kan helpen om te gaan met de echtscheiding' en 'ik begrijp de impact van echtscheiding op kinderen'. Kramer en Washo (1993) maten hoe ouder de aanpassing van hun kinderen aan de echtscheiding beoordeelden en in hoeverre ouders zich zorgen over maakten over de aanpassing van hun kinderen aan de echtscheiding. Ook Arbuthnot en Gordon (1996) keken naar de beoordelingen van ouders over de aanpassing van hun kind aan de echtscheiding. Daarnaast onderzochten zij een aantal indirecte indicatoren, zoals het aantal doktersbezoeken en schoolverzuim. Arbuthnot et al. gebruikten dezelfde maatstaven voor het welzijn van kinderen maar keken specifiek naar het verband met het aantal vervolgprocedures.

waren van school door ziekte en minder vaak een arts bezochten. Bovendien zagen ouders uit de cursusgroep zichzelf als minder bewust van de ervaringen van hun kind dan ouders uit de controlegroep. Arbuthnot en Gordon interpreteren dit laatste als een positief resultaat. Door de cursus zouden ouders zich hun gebrek aan kennis over de beleving van hun kind beter realiseren, wat hun motivatie om hun ouderschap te verbeteren zou vergroten (Arbuthnot & Gordon, 1996). Thoenes & Pearson vonden dat ouders uit de cursusgroep vaker zeggen dat zij de impact van echtscheiding op kinderen begrijpen en dat zij vaker zeggen te weten hoe zij hun kind kunnen helpen bij het omgaan met de scheiding (Thoennes & Pearson, 1999). Er zijn echter op basis van deze evaluatiestudies maar weinig indicaties dat verplichte scheidingseducatieprogramma's direct bijdragen aan het welzijn van kinderen na echtscheiding.
Bij de zeven evaluaties waarin het conflictniveau tussen de ouders is onderzocht, waren de uitkomsten wisselend. Alle studies maten het conflictniveau door middel van vragen aan ouders, en gebruikten daarvoor verschillende meetinstrumenten. Voor vijf van de zeven programma-evaluaties is geen verschil gevonden tussen de cursus- en de vergelijkingsgroep: het PEACE-programma (McKenry, Clark, & Stone, 1999), Children in the Middle (Arbuthnot & Gordon, 1996), Children First in Divorce (Kramer et al., 1998), een programmaevaluatie gericht op vaders die deelnamen aan een scheidingseducatieprogramma (Douglas, 2004), en een vergelijking van drie scheidingseducatieprogramma's in vijf verschillende regio's (Krolczyck, 2001). Wel zeiden ouders uit de cursusgroepen onderzocht door Kramer et al. (1998), Arbuthnot en Gordon (1996) en Krolczyck (2001) minder vaak hun kinderen bij het conflict te betrekken, ook al was er volgens de ouders geen sprake van minder conflicten. Volgens Kramer et al (1998) zou dit kunnen betekenen dat de ouders niet minder ruzie maken maar dat zij dat wel op een meer verantwoorde manier doen door hun kinderen er minder bij te betrekken. Er werd door deze auteurs in hun analyses echter geen invloed op het gedrag van kinderen gevonden. De auteurs vermoeden dat een drie uur durende cursus te weinig is om dit effect te bereiken (Kramer et al., 1998). Uit de vergelijking van Krolczyck (2001) bleek dat alle cursussen op dit punt ongeveer even effectief waren; interactieve cursussen waren echter iets effectiever (Krolczyk, 2001).
In twee van de zeven studies staan wel positieve resultaten gerapporteerd. In een evaluatie van Criddle, Allgood en Piercy (2003) werd er bij de cursusgroep minder conflict gevonden. De invloed van de cursus op het conflictniveau bleek sterker als beide echtgenoten deelnamen en wanneer deelnemers positief oordeelden over het schriftelijke cursusmateriaal. Ook Thoennes en Pearsson vergeleken een aantal ouderschapscursussen op verschillende locaties, deels in een experimentele setting. Zij vonden dat ouders die deel hadden genomen aan een programma iets vaker afnames in het conflictniveau met betrekking tot de kinderen rapporteerden dan ouders in de vergelijkingsgroep. Tussen de programma's waren hierbij geen verschillen (Thoennes & Pearson, 1999).
In zeven studies is de invloed van scheidingseducatieprogramma's op het aantal vervolgprocedures onderzocht. Vier studies rapporteren geen verschillen tussen deelnemers en de vergelijkingsgroep (deLusé & Braver, 2015; Douglas, 2004; McKenry et al., 1999; Thoennes en Pearsson, 1999) en drie andere studies vinden wel verschillen (Criddle et al, 2003; Ellis & Anderson, 2003; Arbuthnot, Kramer & Gordon, 1997). In de studie van Criddle et al (2003) zijn er in de cursusgroep in de zes jaar na de cursus minder procedures over gezag en omgang dan in de vergelijkingsgroep. Ellis en Anderson (2003) vinden minder rechtbankhandelingen (*court actions*), zittingen en ingediende moties, en vinden kortere procedures in de cursusgroep. Arbuthnot, et al. (1997) vinden dat de cursusgroep in de twee jaar na de echtscheiding minder procedures voert (gemiddeld 1,6 procedures) ten opzichte van

de vergelijkingsgroep (gemiddeld 3,7 procedures). Het aantal omgangsprocedures tijdens de echtscheidingsprocedure nam echter wel toe, wat wordt toegeschreven aan opgelopen vertraging in de echtscheidingsprocedure door het bijwonen van de cursus. Kramer en Kowal (1998) vonden geen verschil tussen de gehele cursusgroep en proceduregroep, maar wel voor specifieke groepen ouders, te weten ouders die voorafgaand aan de cursus hun kinderen vaak betrokken in het conflict en ouders met een lager niveau van *adaptive parenting*.[36]
Arbuthnot en Gordon (1996) en Arbuthnot et al. (1997) hebben onderzocht of er een samenhang bestaat tussen de opvoedingskennis en -vaardigheden van ouders en het aantal vervolgprocedures. Zij hebben ouders na afloop van de cursus hypothetische probleemsituaties voorgelegd, zoals die kunnen voorkomen na een echtscheiding. Ouders wordt vervolgens gevraagd wat zij in die situatie tegen hun kind en/of ex-partner zouden zeggen (SAY) en wat zij zouden doen (DO). De bedoeling is dat ouders in hun antwoorden zouden laten blijken dat zij kinderen buiten het conflict houden en de andere ouder op een constructieve en niet bedreigende manier benaderen. Ouders uit de cursusgroep en de vergelijkingsgroep scoorden vergelijkbaar op SAY-vragen. Ouders uit de cursusgroep scoorden echter beter op de DO-vragen. In een vervolgstudie vonden Arbuthnot et al (1997) dat hoe hoger de DO-score, hoe lager het aantal vervolgprocedures, zowel in totaal als op de deelgebieden huiselijk geweld en gezag. Bij SAY-scores gold dat alleen voor gezagprocedures. Deze uitkomsten wijzen er op dat het versterken van opvoedingsvaardigheden kan bijdragen aan minder vervolgprocedures na echtscheiding.
Opmerkelijk is de bevinding van McClure (2002) dat cursisten juist *vaker* procedures op tegenspraak voerden dan niet-cursisten. De duur van het juridische conflict verschilde echter niet, terwijl was verwacht dat ouders na het volgen van de cursus sneller tot oplossingen zouden komen. De auteurs noemen als mogelijke verklaring de inhoud en aanpak van het onderzochte scheidingseducatieprogramma. Het zou kunnen dat deze cursus weliswaar ouders motiveert om voor het belang van hun kinderen op te komen maar hen onvoldoende vaardigheden aanleert om dit productief te doen, waardoor conflicten eerder versterkt worden.

3.3 Andere uitkomsten

Zeven studies hebben gekeken naar de invloed van scheidingseducatieprogramma's op de omgang van het kind met beide ouders. Slechts één studie laat een positieve invloed op de omgang zien: in de controlegroep heeft de uitwonende ouder gemiddeld 23% bezoektijd toegewezen gekregen in de echtscheidingsbeschikking. Dit percentage was 28% voor de cursusgroep: een verschil van 5%-punt (deLusé & Braver, 2015). Drie studies melden weliswaar een verbeterde houding van cursisten ten aanzien van omgang met de andere ouder, maar het is niet onderzocht in hoeverre dit zich ook vertaalt naar meer contact van het kind met beide ouders (Arbuthnot & Gordon, 1996, Thoennes & Pearson, 1999, McKenry et al, 1999).

3.4 Kritiek op scheidingseducatie

Sommige auteurs vrezen dat verplichte scheidingseducatieprogramma's risicovol zouden kunnen zijn in situaties van huiselijk geweld, door de nadruk die wordt gelegd op samenwerking en communicatie. Andere auteurs hopen juist dat scheidings-

---

[36] De auteurs hebben hiervoor 3 maatstaven gebruikt: genoeg tijd doorbrengen met kinderen, beloftes aan kinderen houden en geschikte *discipline strategies* gebruiken.

educatie kan bijdragen aan het verminderen van huiselijk geweld (Hart, 1990; Kramer et al., 1998). Onderzoek van Kramer et al. (1998) wijst er echter niet op dat huiselijk geweld tussen ouders verergert dan wel vermindert door deelname aan een scheidingseducatieprogramma: zowel bij cursisten als mensen uit de vergelijkingsgroep nam het geweld evenveel af tussen de voor- en de nameting.[37] Volgens de auteurs kan deze afname worden begrepen doordat conflict sowieso in de loop der tijd 'afkoelt'.

3.5 Samenvatting

In dit gedeelte is gekeken naar empirisch onderzoek omtrent de effectiviteit van scheidingseducatie in het kader van vechtscheidingen. We hebben slechts twee onderzoeken kunnen vinden waarin effecten kunnen worden vastgesteld waarvan één erg summier gedocumenteerd. Andere onderzoeken zijn vergelijkend en leveren slechts aanwijzingen voor de effectiviteit van scheidingseducatie.
De meerderheid van de onderzoeken laat zien dat de geëvalueerde cursus geen invloed heeft op het welzijn van het kind (zie tabel 6). Twee geëvalueerde programma's lieten wel positieve resultaten zien. In de evaluatie van het niet-verplichte *New Beginnings-programma* komt naar voren dat de cursus externaliserende en internaliserende problemen van kinderen kan verminderen. Deze effecten blijven zelfs 15 jaar na afloop van de cursus meetbaar. Het *New Beginnings*-programma is met ongeveer elf sessies intensief te noemen. Het programma richt zich tijdens de evaluatie alleen op moeders.[38] Inhoudelijk richt het programma zich vooral op ouderschap en opvoeding en maar beperkt op communicatie met de ex-partner.

Tabel 6 Aantal gevonden studies/onderzoeksprogramma's per welzijnsindicator, onderverdeeld naar het aantal studies met (overwegend) positieve bevindingen, (overwegend) negatieve bevindingen en studies waarbij geen invloed van mediation werd gevonden (niet positief/niet negatief)

	Positieve resultaten	Niet positief/niet negatief	Negatieve resultaten	Totaal
Directe indicatoren				
* Welzijn en/ of aanpassingsvermogen van kinderen	1	4	0	5
Indirecte indicatoren				
* Conflictniveau na scheiding	6	3	0	9
* Vervolgprocedure	4	4	1	9

In zes evaluatiestudies bleken scheidingseducatieprogramma's in staat te zijn om invloed uit te oefenen op de conflicten van ouders na echtscheiding. In drie van deze studies lag het conflictniveau in de cursusgroep lager dan in de vergelijkingsgroep. In drie andere studies slaagden de cursussen er weliswaar niet in om het aantal conflicten te verminderen, maar werdende kinderen wel minder vaak bij het conflict betrokken. De mate van conflictvermindering verschilde echter sterk per programma en in geen van de evaluaties is specifiek naar de effecten op vechtschei-

37 Hierbij moet wel een methodologische kanttekening worden gemaakt. De beginwaarde van huiselijk geweld lag in de vergelijkingsgroep veel hoger dan in de beide cursusgroepen. Het is dus de vraag of de vergelijkingsgroep op dit terrein niet te veel afwijkt van de cursusgroepen om een goede vergelijking te kunnen maken.

38 Inmiddels is ook een variant voor vaders ontwikkeld, zie: https://asupreventionresearch.com/fathers.

dingen gekeken. Vier studies lieten echter zien dat de cursus geen invloed had op het conflictniveau van de ouders. In één van de evaluatiestudies bleek dat de cursisten niet minder ruzie zijn gaan maken, maar dit nu wel op een meer verantwoorde manier doen namelijk door de kinderen er minder bij te betrekken. Al met al zijn er aanwijzingen dat scheidingseducatie het conflictniveau zou kunnen verminderen, maar dat dit waarschijnlijk wel sterk afhangt van de inhoud en aard van het scheidingseducatieprogramma.
Uit de door ons bekeken onderzoeken blijkt verder dat scheidingseducatieprogramma's het aantal vervolgprocedures zou kunnen verminderen, zowel in het algemeen als ook specifiek voor risicogroepen zoals ouders met een hoge mate van conflict. De uitkomsten van de besproken studies zijn echter wisselend en soms zelfs tegenstrijdig. In één van de studies is gevonden dat een educatieprogramma de juridische strijd tussen ouders zelfs kan versterken.

4 Wet en regelgeving in de VS

In verschillende landen is onderzoek verricht naar verplichte mediation en scheidingseducatie. Zo is onder andere mediationonderzoek verricht in Engeland en Wales (McCarthy, Simpson, Corlyon & Walker, 1991), Vlaanderen (Baitar, Buysse, Brondeel, De Mol & Rober, 2012), Duitsland (Krabbe, 2012), Noorwegen (Ekeland en Myklebust, 1997), Australië (McIntosh, Wells, Smyth, & Long, 2008), Nieuw Zeeland (Jaffe & Crooks, 2004), China (Shuai & Xin, 2013), Zuid-Afrika (Boniface, 2012), Nederland (Bollen, Verbeke & Euwema, 2014), Zweden (Garwood, 1991), Schotland (Ross, 1986) en Denemarken (Andrup, 1990). Naar scheidingseducatie is onderzoek verricht in onder andere Duitsland (Bröning, 2009; Kosfelder, Langenmayr, & Akasmou, 2002; Lütkenhaus et al., 1996; Retz, 2014), Nieuw Zeeland (Robertson & Pryor, 2011), Australië (Berry, Stoyles, & Donovan, 2010; Pike & Murphy, 2006), Israel (Laufer & Berman, 2006) en Portugal (Lamela, Castro, & Figueiredo, 2010). Alle onderzoeken die voldeden aan onze selectiecriteria zijn echter afkomstig uit de Verenigde Staten en in een enkel geval uit Canada. De Kinderombudsman heeft naar deze landen verwezen als voorbeelden van verplichte mediation (VS) en scheidingseducatie (Canada).
In dit hoofdstuk presenteren wij een korte verkenning van relevante wet- en regelgeving op het gebied van mediation in een aantal staten van de Verenigde Staten. Op basis van het overzicht van onderzoeken uit hoofdstuk 2 is gekozen voor staten waar onderzoek is uitgevoerd naar de effectiviteit van mediation bij gezag en omgang dat voldoet aan de voor deze rapportage opgestelde kwaliteitscriteria. In het zoeken naar mediation evaluatieonderzoek voldeden in totaal twaalf studies aan onze criteria. Van sommige studies was geen onderzoeklocatie bekend (twee studies) of had het onderzoek geen betrekking op mediation voor gezag en omgang (drie studies). Twee studies waren afkomstig uit Canada, dit land is door de Kinderombudsman wat betreft mediation niet genoemd. Van de vijf andere onderzoeken hebben we gekeken naar wet en regelgeving in de staat waar het onderzoek heeft plaatsgevonden, te weten: Californië, Colorado, Connecticut, Minnesota, Virginia.
Hier moet worden opgemerkt dat de gevonden onderzoeken in hoofdstuk 2, tegen onze verwachting in, oud waren. Soms wel meer dan dertig jaar. De beschrijving van de wet- en regelgeving in deze vijf staten is gebaseerd op recente wetteksten (begin 2015) en kan daarom behoorlijk afwijken van de situatie zoals die was ten tijde van de evaluatieonderzoeken. Daarnaast hadden niet alle gevonden onderzoeken in hoofdstuk 2 betrekking op een evaluatie van een ingevoerd verplicht programma. Dit maakt dat het huidige hoofdstuk slechts losjes is verbonden met hoofdstuk 2.
De regelgeving in Canada met betrekking tot scheidingseducatie bleek echter dusdanig complex op verschillende niveaus geregeld dat het niet haalbaar was om binnen de beschikbare tijd voldoende informatie te verzamelen voor een goed overzicht van deze verplichtingen. Voor een overzicht van het verplicht stellen van scheidingseducatie wordt daarom verwezen naar een artikel van Blaisure en Geasler (1996) waarin de situatie in de VS in kaart is gebracht.

4.1 Mediation in de VS

In de VS is de wet- en regelgeving met betrekking tot mediation complex en op verschillende niveaus georganiseerd (Kulms, 2013). De federale *Alternative Dispute*

Resolution Act van 1998 verplicht 'district courts' om ten minste één vorm van alternatieve geschilbeslechting aan te bieden, en om alle partijen in *civil cases* voor te schrijven het gebruik van een dergelijke methode in overweging te geven. Hieronder vallen mediation en arbitrage maar ook in Nederland minder bekende vormen als *early neutral evaluation*[39]. In overleg met het OM en de advocatuur kunnen bepaalde zaken die ongeschikt zijn voor alternatieve geschilbeslechting worden uitgesloten. De precieze invulling van deze verplichting kan op verschillende niveaus worden bepaald, en kan dus tussen staten, districten en zelfs op rechtbankniveau verschillen. In 2001 is er door de *National Conference of Commissioners on Uniform State Laws* een poging gedaan de inconsistentie in regelgeving tussen staten te verminderen door een wetsvoorstel, de Mediation-Act, te schrijven (Conway, 2003). Dit wetsvoorstel is echter pas in enkele staten aangenomen.[40]
Vanwege deze diversiteit in regelgeving, is er dus veel verschil tussen en binnen staten in hoe mediation is ingebed in het rechtsbestel (Kulms, 2013). Sommige staten hebben mediation verplicht gesteld, andere niet. Verplichte mediation kan op verschillende manieren zijn georganiseerd, zo kan er sprake zijn van een algemene verplichting, bijvoorbeeld voor alle ouders met conflicten over gezag of omgang of van een mogelijkheid voor rechters om in individuele gevallen mediation op te leggen. Ook zijn er verschillen tussen staten en op lokaal niveau in de regels omtrent mediators en hun rol. In sommige staten mogen mediators getuigen over zaken waaraan gewerkt is. In andere staten is dit verboden. Bovendien zijn er verschillen wat betreft certificering van mediators, ethische gedragscodes en vertrouwelijkheid. Verder blijkt dat wet- en regelgeving op het gebied van mediation vrijwel zonder uitzondering betrekking heeft op *court-annexed* mediation. Mediators die buiten het rechtssysteem werkzaam zijn, bijvoorbeeld in de context van welzijnswerk en commerciële bemiddelaars, vallen buiten het bereik van wettelijke vereisten en regels (Kulms, 2013).
We hebben maar weinig kunnen vinden over de betrokkenheid van kinderbeschermingsorganisaties bij conflicten over gezag en omgang. Het lijkt erop dat er in de VS geen speciale rol is weggelegd voor deze organisaties in de echtscheidingsprocedure. Wel valt uit algemene richtlijnen voor rechters bij het nemen van beslissingen over kinderen (American Bar Association, 2008) op te maken dat rechters het kunnen melden als het kind dreigt slachtoffer te worden (van o.a. de scheidingssituatie). Voor zover wij hebben kunnen vinden is er echter geen speciale rol voor deze organisaties weggelegd in de echtscheidingsprocedure.
Hieronder zullen we op basis van een verkenning van wet- en regelgeving voor vijf staten relevante wet- en regelgeving betreffende mediation beschrijven. In sommige gevallen, als de wetteksten niet gemakkelijk te interpreteren zijn, is de beschrijving aangevuld aan de hand van aanvullende bronnen. Meestal betreft dit het Amerikaanse equivalent van www. rechtspraak.nl.[41] Omdat we niet kunnen garanderen dat de wetteksten op juiste wijze zijn geïnterpreteerd, staan in bijlage 5 de oorspronkelijke wetteksten opgenomen waarop het grootste deel van onderstaande beschrijving is gebaseerd.

[39] Title 28 U.S. Code § 651 – Authorization of alternative dispute resolution
[40] International Institute for Conflict Prevention & Resolution. www.cpradr.org/About/NewsandArticles/tabid/265/ID/239/Legislation-Where-the-Uniform-Mediation-Act-Stands-in-the-States-Web.aspx
[41] California: www.courts.ca.gov; Colorado: www.courts.state.co.us; Connecticut: www.jud.ct.gov; Minnesota: www.mncourts.gov; Virginia: www.courts.state.va.us

4.2 California

Sectie 3170a van de *California Family Code* ziet op de mediationverplichting in California. Deze sectie verplicht rechtbanken partijen naar mediation te verwijzen in alle gevallen waarin ouders van minderjarige kinderen (en stief- en grootouders) een geschil over gezag en/of omgang voorleggen aan de rechtbank, en wanneer uit de stukken duidelijk wordt dat er mogelijk een procedure op tegenspraak gevoerd zal worden. Mediation is dus niet verplicht bij een scheiding waarbij er geen procedure omtrent gezag of omgang op tegenspraak is gestart of wordt verwacht. De verplichting heeft betrekking op zowel gehuwde als niet-gehuwde ouders die uit elkaar willen gaan. Er zijn in de artikelen over mediation geen specifieke bepalingen opgenomen over de eventuele gevolgen van het niet nakomen van een opgelegde verplichting om mediation te beproeven.[42] Wel staat in sectie 3171b dat een natuurlijke of adoptieouder die geen partij is in de gerechtelijke procedure afstand doet van het recht bezwaar te maken tegen de afspraken die voortvloeien uit mediation en het recht om tegen die afspraken een gerechtelijke procedure te starten als hij of zij niet deelneemt aan het mediationproces. In gevallen van huiselijk geweld of een '*protective order*'[43] is er een apart protocol van kracht (zie sectie 3170b). In gevallen van huiselijk geweld kan op verzoek van één van de partijen een schriftelijke verklaring worden opgesteld, waarin van dit geweld melding wordt gemaakt (Sectie 3181a). Indien een *protective order* (zoals gedefinieerd in Sectie 6218) van kracht is, is er geen schriftelijke verklaring nodig. In gevallen van huiselijk geweld of een protective order zal de mediator de partijen los van elkaar ontmoeten en op verschillende tijden (zie Sectie 3181a). Er kan ook worden verwezen naar andere dienstverlening, zoals ouderschapseducatie, brochures en informatiefilms (zie Sectie 3170b).

In Californische rechtbanken wordt verplichte mediation in de regel verzorgd door de zogenoemde *Family Court Services* (FCS; Kelly, 2004). De meeste FCS's hebben ook andere diensten om ouders te ondersteunen, zoals *parental orientation classes*.[44] Bij sommige rechtbanken is het een vereiste om voorafgaand aan de afspraak met de FCS eerst een *parental orientation class* bij te wonen. In San Francisco, bijvoorbeeld, blijkt uit een informatiefolder van de rechtbank[45] dat beide ouders geacht worden een orientatiebijeenkomst bij te wonen tenzij er vrijstelling door de rechtbank is verleend. In deze bijeenkomst worden de ouders geïnformeerd over wat ze kunnen verwachten bij de rechtbank en bij mediation, over de ontwikkelingsbehoeftes van kinderen en over hulpmiddelen voor het in het oog houden van het belang van het kind.

Aan mediators worden verschillende eisen gesteld om door te rechtbank te kunnen worden aangewezen in gevallen van verplichte mediation. Deze standaarden dienen te worden vastgesteld door de *Judical Council* (zie Sectie 3170b; Sectie 3162a). Hierbij wordt onder andere gekeken naar de training, ervaring en specifieke expertise van de mediator; ook de '*settlement ratio*', dus het aantal opgeloste zaken, van de betreffende mediator wordt in aanmerking genomen (Kulms, 2013). Rechtbanken, regionale ordes van advocaten en private organisaties voor alternatieve ge-

---

[42] Dit betekent echter niet dat het niet nakomen van deze verplichting geen gevolgen hoeft te hebben, waarschijnlijk zijn er algemene sancties mogelijk voor het niet nakomen van een *court order.* Deze vallen echter buiten het bereik van deze verkenning naar wetgeving op het gebied van mediation.

[43] Zie Sectie 6218 van California Family Code.

[44] www.courts.ca.gov/selfhelp-familycourtservices.htm.

[45] www.sfsuperiorcourt.org/sites/default/files/pdfs/2668%20Parents%20Guide%20To%20Family%20Court.pdf, gedownload op 25 maart 2015.

schilbeslechting houden gezamenlijk een lijst bij van mediators die beschikbaar zijn voor *court-connected* mediation (Kulms, 2013).
De verplichte mediation dient voorafgaand aan of gelijktijdig met het inplannen van de hoorzitting van de rechter plaats te vinden (Sectie 3175). In zaken over gezag en omgang zijn de afspraken die in de vaststellingovereenkomst kunnen worden vastgelegd beperkt tot afspraken met betrekking tot het ouderschapsplan, gezag, omgang of een combinatie van deze kwesties (Sectie 3178a). Indien er geen overeenstemming wordt bereikt zal de mediator schriftelijk aan de rechtbank doorgeven voor welke geschillen er een gerechtelijke beslissing gewenst is (Sectie 3185).
Advocaten mogen de mediationsessies bijwonen. De mediator heeft echter de bevoegdheid om de advocaat het bijwonen van de sessies te ontzeggen indien hij of zij dat noodzakelijk of passend vindt (Sectie 3182a).
Mediators kunnen onder bepaalde voorwaarden aanbevelingen doen aan de rechter over gezag en omgang (Sectie 3183a). Mediators die hiertoe bevoegd zijn, zijn beschikbaar gesteld of aangewezen door de rechtbank en moeten voldoen aan extra vereisten die staan opgenomen in de *California Family Code* en de *Californian Rules of Court*. Een voorbeeld betreft het opleidingsniveau: de mediator moet een master titel in een gedragswetenschap hebben zoals psychologie (Sectie 1815). Een andere voorwaarde voor het doen van aanbevelingen omtrent gezag en omgang is dat dit in overeenstemming moet zijn met de lokale procesregels van de rechtbank. Rechtbanken in California hebben namelijk het recht om een vertrouwelijk mediationprogramma te hebben (Sectie 3188), waarbij, afhankelijk van lokale regels, mediators geen aanbevelingen mogen doen over bijvoorbeeld gezag of omgang aan anderen dan de partijen zelf. Een andere voorwaarde is dat de partijen en hun advocaten voorafgaand aan de zitting de aanbevelingen schriftelijk overhandigd hebben gekregen; ook de advocaat die eventueel is aangewezen om de belangen van een minderjarig kind te vertegenwoordigen (Sectie 3183a). De rechter moet op de zitting nagaan of de aanbevelingen daadwerkelijk aan de betrokken partijen overhandigd zijn (Sectie 3183a).
Indien er geen overeenstemming wordt bereikt tussen de partijen, mogen mediators een onderzoek aanbevelen, een zogeheten *child custody evaluation* (Sectie 3183b, zie ook sectie 3110-3118). Bovendien kan de mediator adviseren om andere diensten aan te bieden ter bevordering van het maken van afspraken voorafgaand aan de zitting (Sectie 3181b). Ook een advies om een huis/contactverbod (restraining order) op te leggen om het kind dat is betrokken in het geschil te beschermen is mogelijk (Sectie 3183c). Daarnaast kan de mediator de aanbeveling doen om het kind te laten vertegenwoordigen door een advocaat (Sectie 3184). De redenen hiervoor mogen soms wel en soms niet worden benoemd, afhankelijk van het gegeven of de rechtbank in kwestie een vertrouwelijkheidsprogramma heeft (Sectie 3188).
De praktijk van verplichte mediation kan per rechtbank verschillen, zo blijkt uit de overkoepelende website van de Californische rechtbanken.[46] Sommige rechtbanken bieden ouders één sessie van 1 uur aan, andere rechtbanken bieden één of meerdere sessies van elk tussen twee en drie uur. Betrokkenen kunnen ook zelf een mediator in te schakelen. Alle mediation die verplicht is in familiezaken wordt gratis verleend door FCS, tenzij de rechter van oordeel is dat het een uitzonderlijke zaak betreft. Er is geen eigen bijdrage. Private mediation moet door partijen zelf worden betaald.

---

46 www.courts.ca.gov/1193.htm

4.3 Colorado

In de *Colorado Revised Statutes*[47] worden voor mediation alleen algemene kaders gegeven (Section 13-22-305). De specifieke regelgeving is grotendeels bij de provincies (*counties*) neergelegd. Het verplichtstellen van mediation is één van de zaken die op lokaal niveau bepaald wordt. Vele provincies, maar niet alle, hebben mediation verplicht gesteld voorafgaand aan een procedure op tegenspraak.[48] Er zijn 64 provincies in Colorado. Het gaat hier te ver om alle provincies in kaart te brengen.
De *chief justice* van het *supreme court* kan districten aanwijzen waarin een geschilbeslechtingsprogramma wordt ingesteld, afhankelijk van de beschikbare financiële middelen (Section 13-22-305). De precieze invulling van programma's wordt op lokaal niveau bepaald. Het doel is om het voor elke deelnemer mogelijk te maken om, op vrijwillige basis, de specifieke problemen te bepalen en te verwoorden opdat het geschil mogelijk kan worden opgelost (Section 13-22-305).
Naast mediation zijn er vele aanverwante vormen waarnaar een rechtbank kan doorverwijzen. Hier kan onder andere worden gedacht aan arbitrage, *early neutral evaluation*, *med-arb, mini-trial*, *multi-door courthouse concepts, settlement conferences, special master, summary jury trial*, of elke andere vorm die geschikt wordt geacht door de rechtbank (Section 13-22-313). Partijen hoeven hier niet aan mee te werken als één van de partijen aangeeft slachtoffer te zijn van fysieke of geestelijke mishandeling door de andere partij en daarom niet bereid is om aan een alternatieve vorm van geschilbeslechting mee te werken of als er andere dringende redenen zijn (Sectie 13-22-313). Hieronder worden de definities van deze methodes geciteerd (Sectie 13-22-302):

1. 'Arbitration' means the referral of a dispute to one or more neutral third parties for a decision based on evidence and testimony provided by the disputants.
2. 'Early neutral evaluation' means an early intervention in a lawsuit by a court-appointed evaluator to narrow, eliminate, and simplify issues and assist in case planning and management. Settlement of the case may occur under early neutral evaluation.
3. 'Med-arb' means a process in which parties begin by mediation, and failing settlement, the same neutral third party acts as arbitrator of the remaining issues.
4. 'Mini-trial' means a structured settlement process in which the principals involved meet at a hearing before a neutral advisor to present the merits of each side of the dispute and attempt to formulate a voluntary settlement.
5. 'Multi-door courthouse concepts' means that form of alternative dispute resolution in which the parties select any combination of problem solving methods designed to achieve effective resolution, including, but not limited to, arbitration, early neutral evaluation, med-arb, mini-trials, settlement conference, special masters, and summary jury trials.
6. 'Settlement conference' means an informal assessment and negotiation session conducted by a legal professional who hears both sides of the case and may advise the parties on the law and precedent relating to the dispute and suggest a settlement.
7. 'Special master' means a court-appointed magistrate, auditor, or examiner who, subject to specifications and limitations stated in the court order, shall exercise the power to regulate all proceedings in every hearing before such special master, and to do all acts and take all measures necessary or proper for compliance with the court's order.

---

[47] Geraadpleegd op: https://www.lexisnexis.com/hottopics/colorado/

[48] www.coloradodivorcemediation.com/faq/faq.asp

8 ‘Summary jury trial’ means summary presentations in complex cases before a jury empaneled to make findings which may or may not be binding.’

Sectie 14-10-128 ziet op het inzetten van *Parenting Coordination*. De *Parenting Coordinator* wordt (vrij vertaald) gedefinieerd als een neutrale partij die helpt in het beslechten van geschillen over ouderlijke verantwoordelijkheden, inclusief maar niet uitsluitend geschillen over het vormgeven aan de afspraken die door de rechter zijn vastgelegd in het ouderschapsplan. Hij of zij kan bijvoorbeeld helpen in het ontwikkelen van communicatierichtlijnen en wijzen op geschikte cursussen voor het verbeteren van opvoedvaardigheden (14-10-128.1, deel 3a en b). Als zodanig gaat het bij een Parenting Coordinator voornamelijk om het beperken van schade van een vechtscheiding voor kinderen. Zie bijlage 4 voor meer informatie over *Parenting Coordination.*
Uit Sectie 13-22-305, deel 3 van de *Colorado Revised Statutes* blijkt dat elke partij die gebruikmaakt van mediation of van aanverwante vormen van alternatieve geschilbeslechting van het geschilbeslechtingsprogramma, een vergoeding betaalt voor de dienstverlening. Deze vergoeding wordt voorgeschreven door de *Supreme Court*. Vergoedingen worden vastgesteld op een niveau dat nodig is om de redelijke en noodzakelijke kosten van het programma te dekken. Partijen kunnen door de programmadirecteur worden vrijgesteld van deze vergoeding. Ook een *Parenting Coordinator* wordt in beginsel door de partijen betaald, waarbij de verdeling van de kosten door de rechter wordt vastgesteld (14-10-128.1, deel 6).

4.4 Connecticut

In Connecticut zijn er weinig bepalingen omtrent mediation. In de wet zijn geen verplichtingen opgenomen, maar rechtbanken mogen voor mensen die willen scheiden een mediationdienstenprogramma opzetten (Sectie 46b-53a.a). Alle communicatie in het kader van deze dienstverlening is vertrouwelijk. Deze communicatie is dan ook niet als bewijs toelaatbaar in gerechtelijke procedures tenzij de partijen dit goedkeuren (Sectie 46b-53a.b). Tevens kan een mediationdienst worden opgezet voor het handhaven van een omgangsregeling (Sectie 46b-59a). Bij deze laatste bepaling staat overigens niets over vertrouwelijkheid. Mediation wordt dus waarschijnlijk voornamelijk op rechtbankniveau vormgegeven.
Op de website van de rechtelijke macht van Connecticut wordt in het kader van deze mediationprogramma’s verwezen naar de *Court Support Services Division* die *Family Services* aanbiedt voor onder andere echtscheiding. Deze website geeft ook aan dat het de rol van *Family Services* is om de rechtbank en cliënten te helpen met een tijdige en eerlijke oplossing van familie- en interpersoonlijke conflicten door middel van een uitgebreid programma van geschilbeslechtingsdiensten, evaluatie en educatie. De volgende diensten worden door hen geleverd: *Family Civil Intake Screen, Pre-trial Settlement Negotiations, Mediation, Conflict Resolution Conference*, *Conciliation Counseling, Pre-trial Mediation Settlement Services*, *Issue-Focused Evaluation*, *Comprehensive Evaluation,* en *Parent Education*. Voor een beschrijving van deze diensten wordt verwezen naar de informatiefolder.[49] De diensten van *Family Services* zijn gratis voor rechtzoekenden. Er kunnen echter wel kosten in rekening worden gebracht voor programma’s die worden aanbevolen door de *Family Services.*
Hoewel er in de wetteksten weinig staat opgenomen over mediation, zijn er wel verschillende bepalingen over verzoeningsmogelijkheden. Deze zijn gericht op herstel

---

49 www.jud.ct.gov/Publications/FM211.pdf

van de relatie. Zo kan de rechter op elk moment voorafgaand aan een eindvonnis beslissen dat één of beide partijen moeten verschijnen voor een rechter, een *referee* of een andere neutrale persoon met als doel een verzoening te bewerkstelligen of het aanpassen van de onenigheid tussen de partijen (Sectie 46b-10) opdat de scheiding geen doorgang hoeft te vinden. Een *referee* kan een *family relations counselor* of een *family relations caseworker* zijn. Uit de wetteksten valt niet goed op te maken wat deze functies precies inhouden.
Daarnaast kan, in de wachtperiode van negentig dagen, één van beide partijen, of de raadsman voor de minderjarige kinderen, een verzoek tot verzoening bij de griffier van de rechtbank indienen (Sectie 46b-53a). De griffier stelt dan een beschikking op waarin staat aangegeven dat de partijen een voor hen aanvaardbare *conciliator* zullen ontmoeten. Als partijen het niet eens kunnen worden over wie er wordt ingeschakeld, dan wijst de rechtbank iemand aan. De *conciliator* zal in ieder geval een geestelijke, arts, een *domestic relations officer* of een persoon met ervaring in *marriage counseling* moeten zijn. Toewijzing van het verzoek zal betekenen dat elke partij verplicht is tot ten minste twee consultaties om de mogelijkheid op verzoening te onderzoeken of om emotionele problemen die zouden kunnen leiden tot voortdurende conflicten na de echtscheiding op te lossen (Sectie 46b-53b). Op verzoek van beide partijen, of als dit de aanbeveling is van de *conciliator* en wordt aanvaard door één van de partijen,[50] kunnen er nog extra verplichte consultaties volgen. Indien de verplichte sessies niet worden bijgewoond zal deze partij voor zes maanden worden uitgesloten van verdere acties die betrekking hebben op het geschil waar het verweerschrift over gaat. De rechter kan deze schorsing beëindigen als er een aantoonbaar goede reden is voor absentie of op het verzoek van één van beide partijen (Sectie 46b-53b). In Sectie 46b-53c wordt bepaald dat alle communicatie in de consultatiesessies privé is, behalve dan dat de *conciliator* aan de rechtbank zal doorgeven of de partijen al dan niet de sessies hebben bijgewoond.
De kosten voor de *conciliator* moeten redelijk zijn en worden betaald door een of beide partijen indien de rechter daartoe beslist. Indien partijen niet in staat zijn om te betalen dan is de *domestic relations officer* bevoegd om als *conciliator* op te treden (Sectie 46b-53d).
Bij onenigheid over het gezag en/of de zorg voor een minderjarig kind kan de rechter een beslissing nemen of een al genomen beslissing wijzigen (Sectie 46b-56a) waarbij de rechten en verantwoordelijkheden van beide ouders in overweging worden genomen en waarbij de beslissing het belang van het kind zal dienen. Bovendien zal deze beslissing een actieve en consistente betrokkenheid van beide ouders bij hun kind moeten bewerkstelligen en tegelijk ook in overeenstemming moeten zijn met de capaciteiten en belangen van de ouders (Sectie 46b-56.b). Als onderdeel van haar besluit omtrent *custody or visitation* kan de rechter een of beide ouders en elk kind van deze ouders tot *counseling* en een drug-/alcoholscreening verplichten (Con.GS.Sec.46b-56i).

4.5 Minnesota

Ook in Minnesota kunnen rechtbanken mediation opleggen in zaken waarin er aanwijzingen zijn dat er onenigheid is over enig onderwerp dat te maken heeft met gezag en/of omgang (*Minnesota Statutes* Sectie 518.619 sub 1). Partijen kunnen voorafgaand, gelijktijdig met of na de zitting naar mediation worden verwezen. Hierbij maakt het dus niet uit of de ouders gehuwd of ongehuwd zijn. Volgens de wet is het doel van mediation om eventueel venijn tussen de partijen te verminde-

[50] In dit geval zal de rechtbank de consultaties opleggen

ren en tot afspraken te komen in het belang van het kind (Sectie 518.619 sub 1). Van de mediator wordt gevraagd zijn of haar uiterste best te doen om afspraken omtrent gezag en omgang te bereiken maar deze heeft geen gezag om dit af te dwingen (Sectie 518.619 sub 1). Als de rechter vaststelt dat er mogelijk sprake is van fysieke of seksuele mishandeling van partner of kind, zal de rechtbank niet verwijzen naar mediation of een ander proces waarin het een vereiste is dat partijen elkaar ontmoeten en overleggen in afwezigheid van een advocaat (Sectie 518.619 sub 2).

Uit het derde gedeelte van Sectie 518.619 blijkt dat de mediator wordt aangewezen door de rechtbank. De mediator moet in ieder geval op de lijst staan van de door de rechtbanken goedgekeurde mediators, tenzij de partijen zelf bepalen dat ze naar een mediator willen die niet op de lijst staat. Verder bepaalt Sectie 518.619 sub 4 dat mediators in gezag- en omgangszaken kennis moeten hebben van 1) het rechtssysteem en procedures op tegenspraak in gezagzaken, 2) hulpverlenings-mogelijkheden waar partijen naar verwezen kunnen worden, 3) ontwikkeling van kinderen en de effecten van echtscheiding op kinderen en relevante onderzoeken over gezag. Daarnaast moeten ze minimaal veertig uur gecertificeerde mediationtraining hebben gehad.

De mediationprocedure is vertrouwelijk en verslagen kunnen niet als bewijs dienen in procedures (Sectie 518.619 sub 5). Het zesde deel van sectie 518.619 ziet op aanbevelingen van de mediators. De mediator kan de rechter een onderzoek aanbevelen indien het mediationtraject niet heeft geresulteerd in een vaststellings-overeenkomst. Ook kan een andere actie worden aanbevolen als de mediator denkt dat dit de ouders zou kunnen helpen in het oplossen van het probleem voordat de hoorzitting plaatsvindt. Het onderzoek mag niet door de mediator worden gedaan, tenzij de partijen schriftelijk aangeven dat ze hiermee instemmen of er redelijkerwijs geen ander persoon beschikbaar is om het onderzoek te verrichten. De mediator kan huisverboden adviseren als voorlopige voorziening, maar alleen als dit nodig wordt geacht voor het beschermen van het welzijn van de kinderen.

Als mediation resulteert in een vaststellingovereenkomst, wordt dit door de partijen besproken met hun advocaten (indien ingeschakeld). Vervolgens kan deze worden bijgesloten in het verzoekschrift. De overeenkomst kan pas worden geëffectueerd als de partijen en hun eventuele advocaten het eens zijn met het voorleggen aan de rechtbank en de rechtbank de overeenkomst overneemt. Over de kosten van mediation konden we in de wetteksten niets vinden; de webpagina van de rechtelijke macht van Minnesota geeft aan dat: 'the mediation involves a cost, which is shared by the appellant and the respondent'.[51]

4.6 Virginia

In Virginia is er geen algemene verplichting om naar mediation te verwijzen in geschillen over gezag en omgang. Wel kunnen rechters in individuele gevallen zaken op tegenspraak verwijzen naar een geschilbeslechtingsoriëntatiesessie, waarna partijen verplicht zijn deze bij te wonen (Sectie 8.01-576.5, 20-124.4). Dit kan zowel op eigen initiatief van de rechtbank als op verzoek van een van beide partijen. In het kader van een mogelijke verwijzing naar een geschilbeslechtingsoriëntatie-sessiemoet de rechtbank, na een motie door een van beide partijen, onderzoeken of er sprake is van huiselijk geweld, wat een contra-indicatie is. De afweging van

[51] www.mncourts.gov/?page=3412

geschiktheid vindt plaats door een *Premediation Screener.*[52] Partijen kunnen bezwaar maken tegen een verplichting tot deelname (Sectie 8.01-576.6).
Een geschilbeslechtingsoriëntiatiesessie is een bijeenkomst waarin informatie wordt verstrekt over het geschilbeslechtingsproces en, samen met partijen, wordt bekeken of de zaak geschikt is voor mediation (Sectie 8.01-576.4).
Het doel van het verwijzen naar een geschilbeslechtingsoriëntiatiesessie is het faciliteren van (Sectie 8.01-576.5):

1. een open communicatie tussen de partijen over de problemen die het geschil betreffen;
2. de volledige verkenning van de verschillende opties om het geschil te beslechten;
3. het verbeteren van de relatie tussen de partijen;
4. partijen in staat stellen zelf de uitkomst van het geschil te bepalen.

Wanneer wordt verwezen naar een geschilbeslechtingsoriëntiatiesessie wordt er, volgens regulier schema, een vervolgzitting gepland. Wanneer partijen in de tussentijd zelf tot een oplossing zijn gekomen, kunnen ze dat laten weten aan de rechtbank. Advocaten van elk van de partijen mogen deelnemen aan het geschilbeslechtingsproces (Sectie 8.01-576.5).
Deelname aan een oriëntatiesessie is gratis. Wanneer door de rechtbank is verwezen naar mediation voor een gezag-, omgang- of kinderalimentatiegeschil zijn er voor partijen geen kosten verbonden aan mediation (Sectie 20-124.4). De vergoeding voor deze mediators is vastgesteld op 100 dollar per afspraak en wordt door de staat (*Commonwealth*) van Virginia betaald.

4.7 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we de resultaten gepresenteerd van de verkenning van wet- en regelgeving op het gebied van mediation in vijf staten in de VS. Deze staten zijn gekozen op basis van het overzicht van onderzoeken uit hoofdstuk 2. Hier moet worden opgemerkt dat de gevonden onderzoeken in hoofdstuk 2, tegen onze verwachting in, oud waren. Soms wel meer dan dertig jaar. De beschrijving van de wet- en regelgeving in deze vijf staten is gebaseerd op recente wetteksten (begin 2015) en kan daarom behoorlijk afwijken van de situatie zoals die was ten tijde van de evaluatieonderzoeken. Daarnaast hadden niet alle gevonden onderzoeken in hoofdstuk 2 betrekking op een evaluatie van een ingevoerd verplicht programma. Dit maakt dat het huidige hoofdstuk slechts losjes is verbonden met hoofdstuk 2.
Uit het huidige hoofdstuk komt naar voren dat de wet- en regelgeving op het gebied van mediation erg complex is en op verschillende niveaus wordt gemaakt. In deze verkenning beperken wij ons tot het statelijk niveau. Daarnaast is het duidelijk geworden dat er in de VS een grote variëteit aan methoden van alternatieve geschilbeslechting bestaat, waarvan mediation er slechts één is.
Er bestaan op basis van dit overzicht verschillende manieren om verplichte mediation te organiseren. Het kan wettelijk verplicht zijn om mediation op te leggen aan partijen in geschillen over gezag of omgang of de mogelijkheid tot het opleggen van mediation kan onder de discretionaire bevoegdheid van de rechter vallen. Van deze vijf staten lijken alleen in California alle rechtbanken verplicht te zijn gesteld om in alle zaken waarin er (mogelijk) een procedure op tegenspraak wordt gevoerd over gezag of omgang partijen te verwijzen naar mediation. In Virginia, Colorado, Connecticut en Minnesota is er op statelijk niveau geen verplichting vastgelegd voor rechters om naar mediation te verwijzen. Het opleggen van mediation behoort hier

[52] www.courtswv.gov/legal-community/court-rules/Family-Court/mediation.html#rule39

tot de discretionaire bevoegdheid van de rechter. Er zijn echter aanwijzingen dat het opleggen van mediation soms wel op provinciaal- of rechtbankniveau verplicht is gesteld. Wanneer er een verplichting bestaat zijn hierop vaak uitzonderingen mogelijk, bijvoorbeeld in geval van huiselijk geweld of andere contra-indicaties voor mediation.

Voor zover wij hebben kunnen opmaken uit wetgeving op statelijk niveau is het gebruik van mediation in Virginia en California gratis. Ook in Connecticut zijn er mogelijkheden om van gratis diensten gebruik te maken. In Minnesota en Colorado moet mediation door partijen zelf betaald worden, al bestaat er in Colorado wel een mogelijkheid om daarvan te worden vrijgesteld. Het is echter goed mogelijk dat er op lokaal niveau verschillen bestaan in de te betalen kosten.

Tot slot stellen staten verschillende eisen aan mediators, bijvoorbeeld op het gebied van opleiding en training. Daarnaast zijn er verschillen in de rollen die mediators kunnen en mogen aannemen. Zo kunnen in California en Minnesota mediators aanbevelingen doen aan de rechter wanneer een vaststellingsovereenkomst uitblijft. In Minnesota en Connecticut zijn verslagen van de mediationprocedure altijd vertrouwelijk, in California kunnen rechtbanken kiezen voor een vertrouwelijk mediationprogramma. In Virginia en Colorado lijkt daarover op statelijk niveau niets te zijn vastgelegd.

5 Conclusie

Het is een wijdverbreide opvatting dat mediation en scheidingseducatie conflicten bij een echtscheiding kunnen helpen verminderen of zelfs voorkomen. Het verplicht stellen van deze methodes zou volgens sommigen kunnen leiden tot een geringer aantal kinderen dat in de knel komt te zitten vanwege de conflicten van hun ouders. Het huidige onderzoek vond plaats tegen de achtergrond van het advies van de Kinderombudsman om mediation en scheidingseducatie verplicht te stellen voorafgaand aan het indienen van een verzoekschrift voor scheiding bij de rechter.
Het doel van het huidige onderzoek was ten eerste om na te gaan wat er in de wetenschappelijke evaluatieliteratuur bekend is over de effectiviteit van verplichte mediation en verplichte scheidingseducatie voor wat betreft het voorkomen van een vechtscheidingen en hoe er te werk wordt gegaan bij deze methodes. Mediation gericht op ouders die in een vechtscheiding verwikkeld zijn, zoals therapeutische mediation, is geen onderwerp van het huidige onderzoek. Bij scheidingseducatie ging het om programma's die zich richten op de ouders, programma's voor kinderen zijn buiten beschouwing gelaten. Omdat het de bedoeling is dat mediation en scheidingseducatie ten goede komen aan het welzijn van het kind door een vechtscheiding te voorkomen, is gezocht naar studies die aspecten van het welzijn van het kind als uitkomst hebben opgenomen. Aanvullend is gekeken naar onderzoeken die de volgende indicatoren van een vechtscheiding hebben gemeten: conflictniveau tussen de ouders, naleven van afspraken en vervolgprocedures.
Bovendien is geïnventariseerd hoe verplichte mediation vorm krijgt in California, Colorado, Connecticut, Minnesota en Virginia. Voor deze vijf staten in de VS is gekozen omdat de geselecteerde wetenschappelijke evaluaties hier zijn uitgevoerd. Een directe link met het evaluatieonderzoek valt echter niet te leggen omdat de onderzoeken oud waren en niet altijd betrekking hadden op verplichte mediation. Voor scheidingseducatie bleek een dergelijke inventarisatie in verband met de complexe lokale regelingen niet mogelijk in het kader van dit beperkte literatuuronderzoek.
Tot slot is er gekeken naar de mogelijkheden voor het effectueren van omgangsregelingen in de Verenigde Staten, Engeland en Wales, Zweden, Spanje en België. Dit derde onderdeel van het onderzoek is opgenomen in bijlage 4.

5.1 Mediation

Uit het literatuuronderzoek komt naar voren dat, ondanks de omvangrijke hoeveelheid aan literatuur over mediation[53], er opvallend weinig vergelijkend onderzoek is verricht en er maar één onderzoek is te vinden met een experimenteel design. De vergelijkende onderzoeken hebben alle het probleem van selectiviteit. Als bijvoorbeeld alleen de relatief gemakkelijke scheidingen bij mediation terecht komen en dit wordt vergeleken met de zaken die op tegenspraak gevoerd worden bij de rechter, dan gaat de vergelijking mank. Het vinden van slechts één experimentele studie is problematisch omdat het niet duidelijk is of dezelfde resultaten worden geboekt in een andere setting.

---

[53] Gezien de onderzoeksvraag en het achterliggende advies van de kinderombudsman om mediation verplicht te stellen in de echtscheidingsprocedure, wordt mediation waarin therapie centraal staat buiten beschouwing gelaten.

In het experimentele onderzoek en de vergelijkende onderzoeken werden geen verschillen gevonden tussen mediationgebruikers en de controlegroep in verschei-dene aspecten van het welzijn van het kind. Op basis van zijn experimentele onderzoek komt Emery (2005, p. 192) tot de conclusie dat: '[…]mediation does not directly produce improved mental health. In fact, it may be too much to expect mediation to improve parents' depression or children's divorce adjustment. Mediation is a brief intervention that may last no longer than a few hours. Mediation explicitly focuses on negotiating agreements as opposed to attempting to improve ongoing relationships or individual mental health.'
In de meeste studies worden wel positieve resultaten gevonden voor wat betreft kenmerken van een vechtscheiding: in sommige onderzoeken kwam naar voren dat mediation zou kunnen leiden tot minder conflicten tussen de ouders, betere naleving van afspraken en minder vervolgprocedures. Dat deze positieve factoren niet doorwerken in het gemeten welzijn van het kind kan komen door beperkingen van het meetinstrument voor welzijn (bijvoorbeeld omdat het in deze onderzoeken is beoordeeld door de ouders). Ook kan het komen doordat de effecten op de factoren te klein zijn om door te werken in het welzijn van de kinderen. Uiteraard kan het ook nog eens zo zijn dat mediation misschien niet positief uitpakt voor de gemeten aspecten van welzijn, maar wel voor andere, ongemeten aspecten van welzijn.
Daarnaast werd geconstateerd in het experimentele onderzoek dat mediation van invloed zou kunnen zijn op hoe de relatie tussen uitwonende ouder en het kind later vorm krijgt. Zo bleek uit een follow-up van de experimentele studie dat het contact met de vader, twaalf jaar na de scheiding, frequenter was in de mediationgroep en dat de vader meer betrokkenheid toonde.
De bevindingen van de onderhavige literatuurstudie zijn gebaseerd op weinig studies die bovendien diverse methodologische tekortkomingen hadden en hebben plaatsgevonden in juridische kaders en mediationsettings die sterk afwijken van de Nederlandse context. Bovendien is er maar weinig onderzoeken verricht die zich specifiek hebben gericht op *verplichte* mediation. Het is daarom voorbarig om conclusies te trekken ten aanzien van effectiviteit van verplichte mediation in het voorkomen van vechtscheidingen met het oog op het verbeteren van het welzijn van het kind. De bevindingen van de onderzochte studies zijn echter niet bemoedigend. Om voor de Nederlandse context definitief vast te stellen of verplichte, vroegtijdige mediation ertoe kan leiden dat er minder kinderen in de knel komen, zal in Neder-land onderzoek moeten plaatsvinden, bij voorkeur in de vorm van een experiment, waarbij goed wordt afgewogen welk mediationmodel ingezet gaat worden.

5.2 Scheidingseducatie

De belangrijkste conclusie van het literatuuronderzoek is dat de evaluaties sterk verschillen in hun bevindingen wat betreft de effectiviteit van onderzochte pro-gramma's. Deze verschillen zijn waarschijnlijk toe te schrijven aan de diversiteit in inhoud en opzet van de onderzochte programma's. Daarnaast zijn verschillen in de context waarin het programma wordt aangeboden, de kwaliteit van de docenten en de groepsgrootte van belang voor het begrijpen van de gevonden verschillen.
In het literatuuronderzoek naar scheidingseducatie zijn twee experimentele onder-zoeken beschreven waarvan één betrekking had op een verplicht programma en één

op een vrijwillig programma.[54] Andere onderzoeken naar verplichte scheidingseducatie waren vergelijkend van aard en leverden aanvullende aanwijzingen over de effectiviteit van scheidingseducatie. In de meerderheid van de geselecteerde onderzoeken waarin het welzijn van het kind was onderzocht, bleek dat het door de ouders gevolgde scheidingseducatieprogramma hier geen invloed op had. Dit terwijl het doel van veel scheidingseducatieprogramma's het verminderen van de schadelijke gevolgen van echtscheiding voor kinderen is. Een uitzondering vormt het vrijwillige *New Beginnings-programma,* dat gedurende een lange periode effecten op het welzijn van kinderen vond. Zo komt naar voren dat vijftien jaar na afloop van het programma het percentage kinderen met depressieve klachten veel lager was onder de cursusgroep. Bovendien bleek dit percentage niet af te wijken van de bevolking als geheel.
Het is echter de vraag of het vrijwillige *New Beginnings-programma* in een verplichte context even effectief is. Bovendien is het de vraag of de opzet van dit programma zich wel leent voor verplichting. Het gaat om elf bijeenkomsten en twee individuele begeleidingsgesprekken, terwijl verplichte cursussen over het algemeen slechts één tot twee bijeenkomsten van twee tot vier uur kennen. Hierbij moet worden opgemerkt dat in eerder onderzoek (een meta-analyse) geen verband is gevonden tussen cursusduur en effectiviteit. Wel zijn er verschillen gevonden tussen verplichte en vrijwillige programma's: vrijwillige programma's zijn iets effectiever. Dit is niet verwonderlijk, omdat deelnemers aan vrijwillige programma's over het algemeen meer gemotiveerd zullen zijn.
Hoewel het verminderen van conflict tussen de ouders voor de meeste scheidingseducatieprogramma's een belangrijk doel is, slaagden slechts drie van de negen programma's erin conflicten tussen de ouders te verminderen of te voorkomen. Drie andere studies vonden geen verschillen in het conflictniveau tussen ouders, maar wel dat kinderen – volgens de ouders zelf – vaker buiten het conflict werden gehouden. Bij één studie, over het *Children First*-programma was dit met name het geval bij ouders in een *high-conflict*-echtscheiding en ouders die hun kinderen sterk bij het conflict betrekken. Dit had echter geen invloed op het welzijn van de kinderen.
Er zijn wel aanwijzingen dat scheidingseducatieprogramma's het aantal vervolgprocedures kunnen verminderen, zowel in het algemeen als ook specifiek voor risicogroepen zoals ouders met een hoge mate van conflict. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat in één evaluatie het aantal procedures op tegenspraak groter was onder deelnemers van de cursus. Dit is een indicatie dat sommige programma's de juridische strijd tussen ouders juist zouden kunnen versterken. Tot slot willen we benadrukken dat in de bestudeerde studies geen verband is gevonden tussen het aantal vervolgprocedures en het welzijn van het kind.
De onderzochte scheidingseducatieprogramma's beoogden op verschillende manieren bij te dragen aan het welzijn van kinderen na echtscheiding, bijvoorbeeld door risicofactoren als ouderlijk conflict of vervolgprocedures te verminderen of door de opvoedingsvaardigheden van ouders te versterken. Het verminderen van het conflictniveau, of de mate waarin de kinderen aan dat conflict worden blootgesteld is dan ook maar één van de manieren waarop scheidingseducatieprogramma's kunnen bijdragen aan het welzijn van kinderen na echtscheiding. Opvallend is dat het programma dat het sterkste en meest langdurige effect had op het welzijn van kinderen, het vrijwillige *New Beginnings-programma*, er volgens de kinderen niet in slaagde om de mate waarin ouders hun kind in conflicten betrokken te verminderen.

---

[54] Hoewel de onderzoeksopzet zich richte op verplichte scheidingseducatie is voor één onderzoeksprogramma-evaluatieonderzoek naar het *New Beginnings*-programma- een uitzondering gemaakt vanwege de bijzonder goede opzet en kwaliteit van deze studie. Meer informatie over dit programma kunt u vinden in bijlage

Omdat in dit literatuuronderzoek de nadruk lag op studies die in een verplichte context zijn uitgevoerd, zijn in het overzicht uitsluitend onderzoeken uit de Canadese en Amerikaanse context opgenomen. Het is niet duidelijk in hoeverre deze programma's ook in Nederland bruikbaar zijn. Er zijn wel evaluaties van scheidingseducatieprogramma's in andere landen geweest, waaronder Duitsland, maar deze zijn niet in een verplicht kader uitgevoerd. Daarnaast verschillen de onderzochte programma's in opzet, inhoud en effectiviteit. In de huidige literatuurstudie is onvoldoende informatie gevonden om te bepalen welk specifiek programma en welke opzet in de Nederlandse context het meest bruikbaar en effectief zou kunnen zijn. Een experiment met een zorgvuldig opgezette evaluatie zou daar meer duidelijkheid over kunnen geven.

5.3 Mediation en scheidingseducatie in de VS

In hoofdstuk 4 is een verkenning uitgevoerd van wet- en regelgeving op het gebied van mediation in gezag- en omgangskwesties in vijf Amerikaanse staten. Een directe koppeling met de gevonden evaluatieonderzoeken is niet te maken omdat de wetteksten waarschijnlijk veranderd zijn sinds de uitvoering van de onderzoeken die zijn gevonden in hoofdstuk 2.
Uit hoofdstuk vier komt naar voren dat de wet- en regelgeving in de vijf Amerikaanse staten erg complex is, waarbij verschillende niveaus een rol spelen. Uit de verkenning blijkt dat er in slechts een van de vijf staten een wettelijke verplichting is voor rechtbanken om partijen in procedures op tegenspraak over gezag en omgang mediation op te leggen. Daarnaast kunnen er ook op lokaal niveau verplichtingen bestaan voor rechters om mediation op te leggen in zaken over gezag of omgang. Wanneer er een verplichting bestaat, zijn hierop vaak uitzonderingen mogelijk, bijvoorbeeld in geval van huiselijk geweld of andere contra-indicaties voor mediation.
Daarnaast zijn er ook grote verschillen in de praktische organisatie van het mediationproces, zoals verschillen met betrekking tot de bevoegdheden van de mediator om aanbevelingen te doen aan de rechter, wie de kosten van mediation draagt en aan welke eisen mediators moeten voldoen. Op basis van deze verkenning zijn geen uitspraken te doen over de eventuele toepasbaarheid van een dergelijke verplichting in Nederland. Het geeft wel een goed beeld van de diversiteit in juridische contexten.

Literatuur

Ådnanes, M., et al. (2011. *Evaluering av mekling etter ekteskapslov og barnelov*. Trondheim:NTNU Samfunnsforskning.

Alpert-Gillis, L.J., Pedro-Carroll, J.L., & Cowen, E.L. (1989). The children of divorce intervention program: Development, implementation, and evaluation of a program for young urban children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 57*(5), 583-583.

Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family, 62*(4), 1269-1287. doi:10.1111/j.1741-3737.2000.01269.x

Amato, P.R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family, 72*(3), 650-666. doi:10.1111/j.1741-3737.2010.00723.x

Amato, P.R., & Booth, A. (1997). *A generation at risk: Growing up in an era of family upheaval*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Amato, P.R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 110*, 26-46. http://dx.doi.org/10.1037//0033-2909.110.1.26

Amato, P.R., Loomis, L.S., & Booth, A. (1995). Parental divorce, marital conflict, and offspring wellbeing in early adulthood. *Social Forces, 73*, 895–916.

Amato, P.R., & Irving, S. (2006). Historical trends in divorce in the United States. In M.A. Fine (red.), *Handbook of divorce and relationship dissolution* (pp.41-57). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

American Psychological Association (2012). Guidelines for the practice of parenting coordination. *American Psychologist, 67*(1), 7-19. doi:10.1037/a0024646

Andrup, H. (1990). Divorce–Danish style. *Family & Conciliation Courts Review, 28*(1), 23-26.

Arbuthnot, J., & Gordon, D.A. (1996). Does mandatory divorce education for parents work? A six-month outcome evaluation. *Family and Conciliation Courts Review*, *34*(1), 60-81. doi:10.1111/j.174-1617.1996.tb00400.x

Arbuthnot, J., & Kramer, K. (1998). Effects of divorce education on mediation process and outcome. *Mediation Quarterly, 15*(3), 199-213. doi:10.1002/crq.3890150305

Arbuthnot, J., Kramer, K.M., & Gordon, D.A. (1997). Patterns of relitigation following divorce education *Family and Conciliation Courts Review*, *35*(3), 269-279. doi:10.1111/j.174-1617.1997.tb00469.x

Arditti, J.A. (1999). Rethinking relationships between divorced mothers and their children: Capitalizing on family strengths. *Family Relations, 48*, 109-119. http://dx.doi.org/10.2307/585074

Asser Instituut, T.M.C. (2007). *Comparative study on enforcement procedures of family rights: Synthesis report*. Den Haag: T.M.C. Asser Instituut. JLS/C4/2005/06.

Astone, N.M., & McLanahan, S.S. (1991). Family structure, parental practices, and high school completion. *American Sociological Review, 56*, 309-320. http://dx.doi.org/10.2307/2096106

Astor, H. (2007). Mediator neutrality: Making sense oftheory and practice. *Social & Legal Studies, 16*, 221-239.

Baas, N.J. (2002). *Mediation in civiele en bestuursrechtelijke zaken: Een internationaal literatuuronderzoek*. Den Haag: WODC. Onderzoeksnotities 2002-5.

Baitar, R., Buysse, A., Brondeel, R., de Mol, J., & Rober, P. (2012). Toward high-quality divorce agreements: The influence of facilitative professionals. *Negotiation Journal, 28*(4), 453-473.
Ballard, R.H., Holtzworth-Munroe, A., Applegate, A.G., & Beck, C.J.A. (2011). Detecting intimate partner violence in family and divorce mediation: A Randomized Trial of Intimate Partner Violence Screening. *Psychology Public Policy and Law, 17,* 241-263.
Ballard, R.H., Holtzworth-Munroe, A., Applegate, A.G., D'Onofrio, B.M., & Bates, J.E. (2013). A randomized controlled trial of child-informed mediation. *Psychology Public Policy and Law, 19*, 271-281.
Baracs, M.N., & Vreeburg-Van der Laan, E.J.M. (2014). *Vechtende ouders, kind in de knel: Adviesrapport over het verbeteren van de positie van kinderen in vechtscheidingen.* Z.pl.: De Kinderombudsman.
Bautz, B.J., & Hill, R.M. (1991). Mediating the breakup: Do children win? *Mediation Quarterly 8*(3), 199-210.
Beck, C.J.A., Menke, J.M.; Brewster, K.O., & Figueredo, A.J. (2009). Validation of a measure of intimate partner abuse with couples participating in divorce mediation. *Journal of Divorce & Remarriage, 50,* 295-308.
Beck, C.J.A., & Sales, B.D. (2000). A critical reappraisal of divorce mediation research and policy. *Psychology, Public Policy and Law, 6*, 989-1056.
Beilfuss, C.G. (2005). National report: Spain. In K. Boele-Woelki, B. Braat, I. Curry-Sumner (red.), *European family law in action; volume III. Parental responsibilities* (pp. 769-770). Antwerpen: Intersentia.
Berry, L.S., Stoyles, G., & Donovan, M. (2010). Postseparation parenting education in a Family Relationship Centre: A pilot study exploring the impact on perceived parent-child relationship and acrimony. *Journal of Family Studies, 16*(3), 224-236.
Blaisure, K.R., & Geasler, M.J. (2000). The divorce education intervention model. *Family and Conciliation Courts Review, 38*, 501-513.
Bloch, A. McLeod, R., & Toombs, B. (2014). *Mediation Information and Assessment Meetings (MIAMs) and mediation in private family law disputes: Qualitative research findings*. Z.pl.: Ministry of Justice. Ministry of Justice Analytical Series.
Boele-Woelki, K., Ferrand, F., Gonzalez Beilfuss, C. et al. (2007). *Principles of European family law regarding parental responsibilities*. Antwerpen: Intersentia.
Bollen, K.N.L., Verbeke, A.-L., & Euwema, M.C. (2014). Computers work for women: Gender differences in e-supported divorce mediation computers. *Human Behavior, 30,* 230-237.
Boniface, A.E. (2012). African-style mediation and Western-style divorce and family mediation: Reflections for the South African context *PER*. *Potchefstroomse Elektroniese Regsblad, 15*(5), 378-401.
Borren, I., & Helland, S.S. (2013). *Intervensjoner for å dempe foreldrekonflikt: En kunnskapsoversikt.* [Interventies voor het beperken van conflicten tussen ouders: Een kennisoverzicht.] Oslo: Folkehelseinstituttet. Rapport 2013: 6.
Boyhan, P., Foster, L., Grimes, A., & Jaffe, R. (2004). Conjoint mediation and therapy: Emergence of the CoMeT model. *Australian Dispute Resolution Journal*, *15*, 109–118.
Boyhan, P., & Gerner, F. (2007). 'Doing what it takes': A family dispute resolution case study using a multidisciplinary approach. *Journal of Family Studies, 13*, 236-244.
Braver, S.L., Griffin, W.A., & Cookston, J.T. (2005). Prevention programs for divorced nonresident fathers. *Family Court Review, 43*(1), 81-96.

Bröning, S. (2009). *Kinder im Blick: Theoretische und empirische Grundlagen eines Gruppenangebotes für Familien in konfliktbelasteten Trennungssituationen.* Munster: Waxmann Verlag. Internationale Hochschulschriften.
Casals, M.M. (2005). Divorce mediation in Europe: An introductory outline. *Electronic Journal of Comparitive Law, 9*.
Chin-A-Fat, B.E.S. (2011). Scheiden anno 2011: Over depolarisering, mediation en overlegscheiding. *Justitiële verkenningen*, *37*(6), 36-49.
Cleak, H., Schofield, M., & Bickerdike, A. (2014). Efficacy of family mediation and the role of family violence: Study protocol. *Bmc Public Health, 14,* 57.
Cohen, S.N. (1985). Divorce mediation: An introduction. *Journal of Psychotherapy & the Family, Divorce therapy*, *1*, 69-84.
Conway, S. (2013). Uniform Mediation Act (USA): Legal previlage for all mediation communications. *Tijdschrift voor Mediation*, (1), 7-8.
Cookston, J.T., Braver, S.L., Griffin, W.A., De Luse, S.R., & Miles, J.C. (2007). Effects of the Dads for Life intervention on interparental conflict and coparenting in the two years after Divorce. *Family Process, 46*(1), 123-137.
Cookston, J.T., Sandler, I.N., Braver, S.L., & Genalo, M.T. (2007). Predicting readiness to adopt evidence based programs for divorcing families: Champions, attitudes, and access to funding. *American Journal of Orthopsychiatry, 77*(4), 573-581.
Cooney, T.M., & Uhlenberg, P. (1990). The role of divorce in men's relations with their adult children after mid-life. *Journal of Marriage and the Family*, *52*(4), 677-688.
Cowan, P.A., & Cowan, C.P. (2014). Controversies in couple relationship education (CRE): Overlooked evidence and implications for research and policy. *Psychology, Public Policy, and Law, 20*(4), 361-383.
Criddle, M.N., Jr., Allgood, S.M., & Piercy, K.W. (2003). The relationship between mandatory divorce education and level of post-divorce parental conflict. *Journal of Divorce & Remarriage, 39*(3-4), 99-111.
Dawson-McClure, S., Sandler, I., Wolchik, S., & Millsap, R. (2004). Risk as a moderator of the effects of prevention programs for children from divorced families: A six-year longitudinal study. *Journal of Abnormal Child Psychology, 32*(2), 175-190.
Delucia-Waack, J.L., & Gellman, R.A. (2007). The efficacy of using music in children of divorce groups: Impact on anxiety, depression, and irrational beliefs about divorce. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice, 11*(4), 272-282.
DeLusé, S.R., & Braver, S.L. (2015). A rigorous quasi-experimental design to evaluate the causal effect of a mandatory divorce education program. *Family Court Review, 53*(1), 66-78.
Dijkstra, S., & Verhoeven, W. (2014). Gescheiden werelden en gespannen verhoudingen: Ouderschap na scheiding en geweld met dodelijke afloop. *Maatwerk, XX*(1), 2-6.
Dillon, P.A., & Emery, R.E. (1996). Divorce mediation and resolution of child custody disputes: Long-term effects. *American Journal of Orthopsychiatry, 66*(1), 131-140.
Douglas, E.M. (2004). The effectiveness of a divorce education program on father involvement. *Journal of Divorce & Remarriage, 40*(3), 91-101.
Douglas, E.M. (2006). *Mending broken families: Social policies for divorced families*. Landam, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
Dronkers, J., & Härkönen, J. (2008). The intergenerational transmission of divorce in cross-national perspective: Results from the Fertility and Family Survey. *Populations Studies, 62*, 273-288.

Eekelaar, J. (2011). Not of the highest importance: Family justice under threat. *Journal of Social Welfare & Family Law 33*(4), 311–317.
Ekeland, T., & Myklebust, V. (1997). Divorce mediation in Norway: A program evaluation. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 34*(8), 668-677.
Ekeland, T.-J., & Myklebust, V. (1997). Brukarperspektiv på foreldremekling ved samlivsbrot: Customer evaluation of divorce mediation. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 34*(9), 767-778.
Ellis, D., & Anderson, D.Y. (2003). The impact of participation in a parent education program for divorcing parents on the use of court resources: An evaluation study. *Conflict Resolution Quarterly, 21*(2), 169-187.
Ellis, D., & Stuckless, N. (1996). *Mediating and negotiating marital conflicts*. Sage Publications, Inc.
Emery, R. (2005). *Renegotiating family relationships: Divorce, child custody and mediation*. New York: The Guilford Press.
Emery, R. (2013). Il legame che perdura: Accordi extragiudiziali e sentimenti di perdita nella separazione per genitori e figli [The enduring link: Extrajudicial agreements and feelings of loss for parents and their children.] *Interazioni, XX*(1), 99-114.
Emery, R.E., & Jackson, J.A. (1989). The Charlottesville mediation project: Mediated and litigated child custody disputes. *Mediation Quarterly, 24*, 3-18.
Emery, R.E., & Wyer, M.M. (1987). Child-custody mediation and litigation: An experimental evaluation of the experience of parents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 55*(2), 179-186. doi:10.1037/0022-006X.55.2.179
Emery, R.E., Laumann-Billings, L., Waldron, M.C., Sbarra, D.A., & Dillon, P. (2001). Child custody mediation and litigation: Custody, contact, and coparenting 12 years after initial dispute resolution. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 69*(2), 323-332.
Emery, R. E., Matthews, S.G., & Kitzmann, K.M. (1994). Child-custody mediation and litigation: Parents satisfaction and functioning one-year after settlement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62*(1), 124-129. doi:10.1037/0022-006X.62.1.124
Emery, R.E., Matthews, S.G., & Wyer, M.M. (1991). Child-custody mediation and litigation: Further evidence on the differing views of mothers and fathers. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 59*(3), 410-418. doi:10.1037/0022-006X.59.3.410
Emery, R.E., Sbarra, D., & Grover, T. (2005). Divorce mediation: Research and reflections. *Family Court Review 43*(1), 22-37.
Exner, D. (2012). *Violating child custody orders: Should you call the police?* Geraadpleegd op 9 april 2015: http://dadsdivorce.com/articles/violating-child-custody-orders-should-you-call-the-police/
Fackrell, T.A., Hawkins, A.J., & Kay, N.M. (2011). How effective are court-affiliated divorcing parents education programs? A meta-analytic study. *Family Court Review, 49*(1), 107-119.
Gähler, M., & Garriga, A. (2013). Has the association between parental divorce and young adults' psychological problems changed over time? Evidence from Sweden, 1968-2000. *Journal of Family Issues, 34*, 784-808. http://dx.doi.org/10.1177/0192513X12447177.
Garwood, F. (1991). Divorce and conciliation in Sweden and Scotland. *Mediation Quarterly, 8,* 293-301.
Geelhoed, R.J., Blaisure, K.R., & Geasler, M.J. (2001). Status of court-connected programs for children whose parents are separating or divorcing. *Family Court Review, 39*(4), 393-404.

Gentry, D.B. (1997). Including children in divorce mediation and education: Potential benefits and cautions. *The Journal of Contemporary Social Services*, *78*(3), 307-315.
Gilman, J., Schneider, D., & Shulak, R. (2005). Children's ability to cope post-divorce: The effects of kids' turn intervention program on 7 to 9 year olds. *Journal of Divorce & Remarriage, 42*(3/4), 109-126.
Grebe, S.C. (1988). Family mediation training programs: Establishing standards. *Mediation Quarterly*, *19,* 13-26.
Gulbrandsen, W., & Tjersland, O.A. (2011). *FORMprosjektet. Foreldremekling ved samlivsbrudd: Delrapport nr. 2.* Oslo: Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo.
Hanson, T.L. (1999). Does parental conflict explain why divorce is negatively associated with child welfare? *Social Forces, 77*, 1283–1316.
Hamlyn, B., Coleman, E., & Sefton, M. (2015). Mediation Information and Assessment Meetings (MIAMs) and mediation in private family law disputes: Quantitative research findings. Z.pl.: Ministry of Justice. Ministry of Justice, Analytical Series.
Hart, B.J. (1990). Gentle jeopardy: The further endangerment of battered women and children in custody mediation. *Mediation Quarterly, 7*(4), 317-330.
Haynes, J.M. (1978). Divorce mediator: A new role. *Social Work, 23*, 5-8.
Herman, P.M., Mahrer, N.E., Wolchik, S.A., Porter, M.M., Jones, S., & Sandler, I.N. (2014). Cost-benefit analysis of a preventive intervention for divorced families: Reduction in mental health and justice system service use costs 15 years kater. *Prevention Science*, *16*(4), 1-11. doi:10.1007/s11121-014-0527-6
Heinze, M.C., & Grisso, T. (1996). Review of instruments assessing parenting competencies used in child custody evaluations. *Behavioral Sciences & the Law, 14,* 293-313.
Hipke, K.N., Wolchik, S.A., Sandler, I.N., & Braver, S.L. (2002). Predictors of children's intervention-induced resilience in a parenting program for divorced mothers. *Family Relations, 51*(2), 121-129.
Holmes, E.K., Cowan, P.A., Cowan, C.P., & Hawkins, A.J. (2013). Marriage, fatherhood, and parenting programming. In N. J. Cabrera, J. & C.S. Tamis-LeMonda (red.), *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives* (vol. 2, pp. 438-454). New York: Routledge.
Holtzworth-Munroe, A. (2011). Controversies in divorce mediation and intimate partner violence: A focus on the children. *Aggression and Violent Behavior, 16,* 319-324.
Holtzworth-Munroe, A., Applegate, A.G., D'Onofrio, B., & Bates, J. (2010). Child Informed Mediation Study (CIMS): Incorporating the children's perspective into divorce mediation in an American pilot study. *Journal of Family Studies, 16,* 116-129.
Inspectie Jeugdzorg en Inspectie voor de Gezondheidszorg (2013). Casusonderzoek Zeist: Onderzoek na het overlijden van twee kinderen. Utrecht: Inspectie Jeugdzorg en Inspectie voor de Gezondheidszorg.
Jacobs, N., & Jeffe, R. (2010). Investigating the efficacy of CoMeT, a new mediation model for high-conflict separating parents. *The American Journal of Family Therapy, 38*, 16-31.
Jaede, W., Wolf, J., & Zeller, B. (2012). Das Freiburger gruppeninterventions-programm für kinder aus trennungs- und scheidungsfamilien. *Praxis Der Kinder-psychologie Und Kinderpsychiatrie, 13*(10), 359-366.
Jaffe, P.G., Austin, G.W., Leschied, A.D., & Sas, L. (1987). Critical issues in the development of custody and access dispute resolution services. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement, 19*(4), 405-417.

Jaffee, S.R., Moffitt, T.E., Caspi, A., & Taylor, A. (2003). Life with (or without) father: The benefits of living with two biological parents depend on the father’s antisocial behavior. *Child Development, 74*, 109–126.
Jänterä-Jareborg, M., Singer, A., & Sörgjerd, C. (2005). National Report: Sweden. In K. Boele–Woelki, B. Braat, I. Curry-Sumner (red.), *European family law in action:Volume III. Parental responsibilities* (pp. 770-771). Antwerpen: Intersentia.
Jekielek, S.M. (1998). Parental conflict, marital disruption and children’s emotional well-being. *Social Forces, 76*, 905–935.
Johnston, J.R. (2006). A child-centered approach to high-conflict and domestic-violence families: Differential assessment and interventions. *Journal of Family Studies*, *12,* 15-35.
Johnson, N.E., Saccuzzo, D.P., & Koen, W.J. (2005). Child custody mediation in cases of domestic violence: Empirical evidence of a failure to protect. *Violence Against Women 11*(8), 1022-1053. doi:10.1177/1077801205278043
Johnston, J.R. (1994). High-conflict divorce: The Future of Children. *David and Lucile Packard Foundation*, *4,* 165-182.
Jones, T.S., & Bodtker, A. (1999). Agreement, maintenance, satisfaction and relitigation in mediated and non-mediated custody cases: A research note. *Journal of Divorce & Remarriage, 32*(1-2), 17-30.
Kaminsky, H. (1986). The divorce adjustment education and support group for children. *Conciliation Courts Review, 24*(1), 45-49.
Kelly, J.B. (1983). Mediation and psychotherapy: Distinguishing the differences. *Mediation Quarterly, 1*, 33-44.
Kelly, J.B. (1989). Mediated and adversarial divorce: Respondents’ perceptions of their processes and outcomes. *Mediation Quarterly*, *24*, 71-88.
Kelly, J.B. (2003). Parents with enduring child disputes: Multiple pathways to enduring disputes. *Journal of Family Studies, 9,* 37-50.
Kelly, J.B. (2004). Family mediation research: Is there empirical support for the field? *Conflict Resolution Quarterly, 22*(1-2), 3-35.
Kelly, J.B. (2014). Origins and development of parenting coordination. In S. Lally & S.A. Higuchi (red.), *Parenting coordination in postseparation disputes: A comprehensive guide for practitioners* (pp. 13-34). Washington, DC: American Psychological Association.
Kirkland, K. (2008). Parenting coordination (PC) laws, rules, and regulations: A jurisdictional comparison. *Journal of Child Custody, 5*, 25–52. doi:10.1080/15379410802070377
Kitzmann, K.M., & Emery, R.E. (1994). Child and family coping one year after mediated and litigated child custody disputes. *Journal of Family Psychology, 8*(2), 150-159.
Kitzmann, K.M., Parra, G.R., & Jobe-Shields, L. (2012). A review of programs designed to prepare parents for custody and visitation mediation. *Family Court Review, 50*(1), 128-136.
Kluwer, E.S. (2013). *Het ouderschapsonderzoek: Een aanpak bij vechtscheidingen*. Den Haag / Utrecht: Raad voor de Rechtspraak / Universiteit Utrecht.
Kosfelder, J., Langenmayr, A., & Akasmou, S. (2002). Perspektive Getrennt: Evaluation einer zeitlich begrenzten psychologischen Intervention zur Prävention von Scheidungsfolgen für Kinder und Eltern. *Psychotraumatologie, 3*(3), 37-37.
Krabbe, H. (2012). Familien-Mediation—Eine Einführung [Family mediation: An introduction.] *Verhaltenstherapie & Psychosoziale Praxis, 44*(2), 273-276.
Kramer, K.M., Arbuthnot, J., Gordon, D.A., Rousis, N.J., & Hoza, J. (1998). Effects of skill-based versus information-based divorce education programs on domestic

violence and parental communication. *Family & Conciliation Courts Review, 36*(1), 9-31.
Kramer, L., & Kowal, A. (1998). Long-term follow-up of a court-based intervention for divorcing parents. *Family Court Review, 36*(4), 452-465.
Kramer, L., & Washo, C.A. (1993). Evaluation of a court-mandated prevention program for divorcing parents: The children first program. *Family Relations, 42*(2), 179-186.
Krolczyk, B.J. (2001). *Evaluating mandatory parent education for divorcing couples with children*. West Virginia University.
Kroon, L. (2013) *'Omgaan met omgang': Een onderzoek naar het terugdringen van conflicten bij omgang*. Master scriptie, Universiteit Tilburg. Niet gepubliceerd.
Kulms, R. (2013). Mediation in the USA: Alternative dispute resolution between legalism and self-determination. In K.J. Hopt & F. Steffek (red.), *Mediation: Principles and regulation in comparative perspective* (pp. 1245-1328). Oxford: Oxford University Press.
Kurkowski, K.P., Gordon, D.A., & Arbuthnot, J. (1994). Children caught in the middle. *Journal of Divorce & Remarriage, 20*(3-4), 139-151.
Kurz, D. (1996). Separation, divorce, and woman abuse. *Violence against women, 2,* 63-81.
Lamela, D., Castro, M., & Figueiredo, B. (2010). Preliminary efficacy evaluation of a group intervention program for divorced parents. *Psicologia-reflexao E Critica, 23*(2), 334-344.
Laufer, H., & Berman, A. (2006). Surviving the earthquake: Parent education program for separated and divorced families: Examining of the effectiveness. *Journal of Divorce & Remarriage, 46*(1-2), 135-149.
Lee, Y.K., & Lakhani, A. (2012). The case for mandatory mediation to effectively address child custody issues in Hong Kong. *International Journal of Law, Policy and the Family, 26*(3), 327-350.
Lowe, N. (2005). National Report: England & Wales. In K. Boele–Woelki, B. Braat, I. Curry-Sumner (red.), *European family law in action: Volume III: Parental responsibilities* (pp. 758-759). Antwerpen: Intersentia.
Luecken, L.J., Hagan, M.J., Mahrer, N.E., Wolchik, S.A., Sandler, I.N., & Tein, J.-Y. (2014). Effects of a prevention program for divorced families on youth cortisol reactivity 15 years later. *Psychology & health, 30*(7), 751-769.
Lundberg, D. & Moloney, L. (2010). Being in the room: Family dispute resolution practitioners' experience of high conflict family dispute resolution. *Journal of Family Studies, 16,* 209-223.
Lütkenhaus, P., Hasler-Kufner, P., & Plaum, E. (1996). Evaluation eines präventiven Gruppenangebots für Scheidungskinder. *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie, 45*(7), 238-244.
Mahoney, M.M. (2007) The enforcement of child custody orders by contempt remedies. *University of Pittsburgh Law Review, 68*, 835-877.
Mahrer, N.E., Winslow, E., Wolchik, S.A., Tein, J.-Y., & Sandler, I.N. (2014). Effects of a preventive parenting intervention for divorced families on the intergenerational transmission of parenting attitudes in young adult offspring. *Child Development, 85*(5), 2091-2105.
Manning, W.D., & Smock, P.J. (1999). New families and nonresident father–child visitation. *Social Forces, 78*, 87-116. http://dx.doi.org/10.2307/3005791
Marcus, M.G., Marcus, W., Stilwell, N.A., & Doherty, N. (1999). To mediate or not to mediate: Financial outcomes in mediated versus adversarial divorces. *Mediation Quarterly, 17*(2), 143-152.
Markman, H.J., & Rhoades, G.K. (2012). Relationship education research: Current status and future directions. *Journal of Marital and Family Therapy, 38*, 169-200.

Martindale-Hubbel. (z.d.1). *Enforcement of child custody agreements*. Geraadpleegd op 9 april 2015: http://family-law.lawyers.com/child-custody/enforcement-of-child-custody-agreements.html

Martindale-Hubbel. (z.d.2). *How can I enforce visitation rights*. Geraadpleegd op 9 april 2015: http://family-law.lawyers.com/child-custody/how-can-i-enforce-visitation-rights.html

Martinez, C.R. Jr., & Forgatch, M. S. (2001). Preventing problems with boys' noncompliance: effects of a parent training intervention for divorcing mothers. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 69*(3), 416-416.

McClure, T.E. (2002). Postjudgment conflict and cooperation following court-connected parent education. *Journal of Divorce & Remarriage, 38*(1-2), 1-16.

McIntosh, J.E., Wells, Y.D., Smyth, B.M., & Long, C.M. (2008). Child-focused and child-inclusive divorce mediation: Comparative outcomes from a prospective study of postseparation adjustment. *Family Court Review, 46,* 105-124.

McKenry, P.C., Clark, K.A., & Stone, G. (1999). Evaluation of a parent education program for divorcing parents. *Family Relations, 48*(2), 129-137.

Milevsky, A. (2004). Perceived parental marital satisfaction and divorce: Effects on sibling relations in emerging adults. *Journal of Divorce and Remarriage, 41*, 115-128. http://dx.doi.org/10.1300/J087v41n01_07

Milne, A.L. (2004). Mediation and domestic abuse. In J. Folberg, A.L. Milne & P. Salem (red.), *Divorce and family mediation: Models, techniques, and applications* (pp. 304-335). New York: Guilford Publications.

Milne, A.L., Folberg, J., & Salem, P. (2004). The evolution of divorce and family mediation: An overview. In J. Folberg, A.L. Milne & P. Salem (red.), *Divorce and family mediation: Models, techniques, and applications* (pp. 3-25). New York: Guilford Publications.

Murphy, J.C. & Rubinson, R. (2005). Domestic violence and mediation: Responding to the challenges of crafting effective screens. *Family Law Quarterly, 39*, 53-85.

Neumann, D. (1992). How mediation can effectively address the male-female power imbalance in divorce. *Mediation Quarterly, 9,* 227-239.

Neff, R., & Cooper, K. (2004). Parental Conflict Resolution. *Family Court Review, 42*(1), 99-114.

Oorschot Law Group, Van (2012). When a parent refuses to comply with court ordered visitation. Geraadpleegd op 9 april 2015: www.mvolaw.com/archives/when-a-parent-refuses-to-comply-with-court-ordered-visitation/

Owen, J., & Rhoades, G.K. (2012). Reducing interparental conflict among parents in contentious child custody disputes: An initial investigation of the Working Together Program. *Journal of Marital and Family Therapy, 38*(3), 542-555.

Pagelow, M.D. (1993). Justice for victims of spouse abuse in divorce and child custody cases. *Violence and victims, 8,* 69-83.

Pearson, J., & Thoennes, N. (1984). Final report of the divorce mediation research project. Denver: US Department of Health and Human Services.

Pearson, J., & Thoennes, N. (1985). Divorce mediation: An overview of research results. *Columbia Journal of Law and Social Problems, 19*(4), 451-484.

Pedro-Carroll, J.L., & Alpert-Gillis, L.J. (1997). Preventive interventions for children of divorce: A developmental model for 5 and 6 year old children. *Journal of Primary Prevention, 18*(1), 5-23.

Pedro-Carroll, J.L., & Cowen, E.L. (1985). The children of divorce intervention program: An investigation of the efficacy of a school-based prevention program. *Journal of consulting and Clinical Psychology, 53*(5), 603-603.

Pedro-Carroll, J.L., Alpert-Gillis, L.J., & Cowen, E.L. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *Journal of Primary Prevention, 13*(2), 115-130.

Pike, L.T., & Murphy, P.T. (2006). The Columbus pilot in the family court of Western Australia. *Family Court Review, 44*(2), 270-286.

Pintens, W. & Pignolet, D. (2005). National Report: Belgium. In K. Boele-Woelki, B. Braat& I. Curry-Sumner (red.), *European family law in action: Volume III: Parental responsibilities* (pp. 756). Antwerpen: Intersentia.

Pokman, V.; Rossi, F.S.; Holtzworth-Munroe, A.; Applegate, A.G., Beck, C.J.A., & D'Onofrio, B. M. (2014). Mediator's Assessment of Safety Issues and Concerns (MASIC): Reliability and validity of a new intimate partner violence screen. *Assessment, 21,* 529-542.

Poortman, A., & Voorpostel, M. (2009). Parental divorce and sibling relationships: A research note. *Journal of Family Issues, 30*(1), 74-91.

Pruett, M.K. & Johnston, J.R. (2004). Therapeutic mediation with high-conflict parents: Effective models and strategies. In J. Folberg, A.L. Milne & P. Salem (red.), *Divorce and family mediation: Models, techniques, and applications* (pp. 92-111). New York: Guilford Publications.

Raisner, J.K. (2004). Mediation with never-married parents. In J. Folberg, A.L. Milne & P. Salem (red.), *Divorce and family mediation: Models, techniques, and applications* (pp. 283-303). New York: Guilford Publications.

Red, P.A., Ekeland, T.-J., & Thuen, F. (2008). Barns erfaringer med konfliktfylte samlivsbrudd: Problemfortåelse og følelsesmessige reaksjoner [High conflict parental divorce from children's perspective: The importance of understanding and of emotional reactions]. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening, 45,* 555-562.

Retz, E. (2014). *Hochstrittige Trennungseltern in Zwangskontexten: Evaluation des Elternkurses Kinder im Blick*. Wiesbaden: Springer-VS. doi: 10.1007/978-3-658-07458-6

Richardson, C. (1988). *Court-based divorce mediation in four Canadiun cities: An overview of research results*. Ottawa, Canada: Department of Justice.

Rivera, E.A.; Sullivan, C.M. & Zeoli, A.M. (2012). Secondary Victimization of Abused Mothers by Family Court Mediators. *Feminist Criminology*, *7,* 234-252.

Robertson, J.P., & Pryor, J. (2011). Evaluation of an information program for separating parents. *Journal of Family Studies, 17*(1), 24-35.

Roo, A. de, & Jagtenberg, R. (2002). Mediation in the Netherlands: Past-present–future. *Electronic Journal of Comparative Law, 6*, 127-147.

Ross, J. (1986). The Scottish scene: A summary of recent developments in conciliation throughout Scotland. *Mediation Quarterly, 11*, 83-92.

Saposnek, D.T. (2004). Working with children in mediation. In J. Folberg, A.L. Milne & P. Salem (red.), *Divorce and family mediation: Models, techniques, and applications* (pp. 155-179). New York: Guilford Publications.

Saunders, D.G. (1994). Child-custody decisions in families experiencing woman abuse. *Social Work, 39,* 51-59.

Sbarra, D.A., & Emery, R.E. (2005). Coparenting conflict, nonacceptance, and depression among divorced adults: Results from a 12-year follow-up study of child custody mediation using multiple imputation. *American Journal of Ortho-psychiatry, 75*(1), 63-75.

Sbarra, D.A., & Emery, R.E. (2008). Deeper into divorce: Using actor-partner analyses to explore systemic differences in coparenting conflict following custody dispute resolution. *Journal of Family Psychology, 22*(1), 144-152.

Schraufnagel, S., & Li, Q. (2010). Testing the suitability of mediation of child support orders in title IV-D cases. *Research on Social Work Practice, 20*(2), 212-222.

Severson, M., Smith, S., Ortega, D., & Pettus, C. (2004). Judicial efficiencies in child custody disputes: Comparing mediated and litigated outcomes. *Journal of Divorce & Remarriage, 40*(3-4), 23-40.
Shaw, L.A. (2010). Divorce mediation outcome research: A meta-analysis. *Conflict Resolution Quarterly, 27*(4), 447-467.
Sheehan, G., Darlington,Y., Noller, P., & Feeney, J. (2004). Children's perceptions of their sibling relationships during parental separation and divorce. *Journal of Divorce & Remarriage, 41*, 69-94. http://dx.doi.org/10.1300/J087v41n01_05
Shuai, W. & Xin, X. (2013). Does gender play a role in divorce mediation? Working pattern of women judges in China. *Asian Journal of Womens Studies, 19,* 149-171.
Sigal, A.B., Wolchik, S.A., Tein, J.-Y., & Sandler, I.N. (2012). Enhancing youth outcomes following parental divorce: A longitudinal study of the effects of the New Beginnings Program on educational and occupational goals. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 41*(2), 150-165. doi:10.1080/15374416.2012.651992
Simpson, B. (1989). Giving children a voice in divorce: The role of family conciliation. *Children & Society, 3,* 261-274.
Slavkin, M.L. (2000). The uilding healthy families model: Psychoeducational practice with children of divorce. *Journal of Divorce & Remarriage, 32*(3-4), 1-17.
Smart, C. (2002). From children's shoes to children's voices. *Family Court Review, 40,* 307-319.
Smyth, B.M., & Moloney, L. (2003). Therapeutic divorce mediation: Strengths, limitations and future directions. *Journal of Family Studies, 9*, 161–186.
Spencer, J.M. & Zammit, J.P. (1976). Mediation-arbitration: Proposal for private resolution of disputes between divorced or separated parents. *Duke Law Journal*, 911-939.
Sperry, L. (2012). Family assessment: Contemporary and cutting-edge strategies (2nd ed.). Family therapy and counseling series, Routledge/Taylor & Francis Group.
Stallman, H.M., & Sanders, M.R. (2014). A randomized controlled trial of Family Transitions Triple P: A group-administered parenting program to minimize the adverse effects of parental divorce on children. *Journal of Divorce & Remarriage, 55*(1), 33-48.
Steenhof, L., & Prins, K. (2005). Echtscheiding van ouders en kinderen. *CBS Bevolkingstrends*, 4e kwartaal, 47-52.
Stolberg, A.L., & Garrison, K.M. (1985). Evaluating a primary prevention program for children of divorce. *American Journal of Community Psychology, 13*(2), 111-124.
Sullivan, M. J., Ward, P. A., & Deutsch, R. M. (2010). Overcoming barriers family camp: A program for high-conflict divorced families where a child is resisting contact with a parent. *Family Court Review, 48*(1), 116-135.
Taylor, R.J. (1999). Attitudes of professionals toward parenting programs after divorce. *Journal of Divorce & Remarriage, 32*(1-2), 159-165.
Taylor, R.J. (2004a). Then and now: A follow-up study of professionals' perceptions of parenting after divorce classes. *Journal of Divorce & Remarriage, 41*(3-4), 135-142.
Taylor, R.J. (2004b). Therapeutic intervention of trauma and stress brought on by divorce. *Journal of Divorce and Remarriage, 41(1–2),* 129–135.
Tein, J.-Y., Sandler, I.N., MacKinnon, D.P., & Wolchik, S.A. (2004). How did it work? Who did it work for? Mediation in the context of a moderated prevention effect for children of divorce. *Journal of consulting and Clinical Psychology, 72*(4), 617-617.

Voert, M.J. ter, & Geurts, T. (2013). Evaluatie ouderschapsplan: Een eerste verkenning. Den Haag: WODC. Cahier 2013-8.
Thoennes, N. (2002). Mediating disputes including parenting time and responsibilities in Colorado's tenth judicial district: Assessing the benefits to courts. Denver: Center for Policy Research.
Thoennes, N., & Pearson, J. (1999). Parent education in the domestic relations court. *Family Court Review, 37*(2), 195-218.
Tomassini, C., Kalogirou, S., Grundy, E., Fokkema, T., Martikainen, P., Broese van Groenou, M., & Karisto, A. (2004). Contacts between elderly parents and their children in four European countries: Current patterns and future prospects. *European Journal of Ageing, 1*, 54-63.
Trinder, L., MacLeod, A., Pearce, J., Woodward, H., & Hunt, J. (2013). Enforcing child contact orders: Are the family courts getting it right? *Family law, 43*(9), 1145-1149.
Turner, C.M., & Dadds, M.R. (2001). Clinical prevention and remediation of child adjustment problems. In J.H. Grych & F.D. Fincham (red.), *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications* (pp. 387-416). New York: Cambridge University Press.
Velez, C.E., Wolchik, S.A., Tein, J.-Y., & Sandler, I. (2011). Protecting children from the consequences of divorce: A longitudinal study of the effects of parenting on children's coping processes. *Child Development, 82*(1), 244-257.
Voorpostel, M., Lippe, T. van der, & Flap, H. (2012). For better or worse: Negative life events and sibling relationships. *International Sociology, 27*, 330-348.
Wall, J.A., & Dunne, T.C. (2012). Mediation research: A current review. *Negotiation Journal, 28*(2), 217-244.
Webster-Stratton, C., & Taylor, T. (2001). Nipping early risk factors in the bud: Preventing substance abuse, delinquency, and violence in adolescence through interventions targeted at young children (0–8 years). *Prevention Science, 2*(3), 165-192.
Welsh, N. (2001). The thinning vision of self-determination in court-connected mediation: The inevitable price of institutionalization? *Harvard Negotiation Law Review*, 6.
Welsh, N.A. (2007). The future of mediation: Court-connected mediation in the U.S. and the Netherlands compared. *Forum voor Conflictmanagement, 19*, 22-25.
Whitehurst, D.H., O'Keefe, S.L., & Wilson, R.A. (2008). Divorced and separated parents in conflict: Results from a true experiment effect of a court mandated parenting education program. *Journal of Divorce & Remarriage, 48*(3-4), 127-144.
Wolchik, S.A., Sandler, I.N., Tein, J.-Y., Mahrer, N.E., Millsap, R.E., Winslow, E., & Reed, A. (2013). Fifteen-year follow-up of a randomized trial of a preventive intervention for divorced families: Effects on mental health and substance use outcomes in young adulthood. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 81*(4), 660-673.
Wolchik, S.A., West, S.G., Sandler, I.N., Tein, J.-Y., Coatsworth, D., Lengua, L., & Griffin, W.A. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of consulting and Clinical Psychology, 68*(5), 843-843.
Wolchik, S.A., West, S.G., Westover, S., Sandler, I.N., Martin, A., Lustig, J., & Fisher, J. (1993). The children of divorce parenting intervention: Outcome evaluation of an empirically based program. *American journal of community psychology, 21*(3), 293-331.
Wolfinger, N.H. (2005). *Understanding the divorce cycle: The children of divorce in their own marriages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zazzi, J. (2006). Program evaluation of a court-referred parental conflict resolution class for parents of high-conflict divorces. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering, 67*, 567-567.
Zimmerman, D.K., Brown, J.H., & Portes, P.R. (2004). Assessing custodial mother adjustment to divorce: The role of divorce education and family functioning. *Journal of Divorce & Remarriage, 41*(1-2), 1-24.

Bijlage 1 Samenstelling klankbordgroep

De leden van de klankbordgroep

Mw. dr. A.J. de Roo	Universitair docent, Erasmus Universiteit Rotterdam, Sociologie, Theorie en Methodologie
Mw. H.A.T. Verleg MSc	Senior beleidsmedewerker, Ministerie van Veiligheid en Justitie, Directie Justitieel Jeugdbeleid, afdeling Jeugdbescherming.
Mw. dr. M.J. ter Voert	Senior onderzoeker, Ministerie van Veiligheid en Justitie, Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatiecentrum

Bijlage 2 Literatuurdatabases en zoektermen

Voor het zoeken naar literatuur zijn onder andere twee databases geraadpleegd: PsycINFO en Web of Science. PsycINFO® is een gerenommeerde literatuurbron van de American Psychological Association (APA) voor samenvattingen van wetenschappelijke tijdschriftartikelen, hoofdstukken in boeken, boeken en proefschriften en bevat meer dan drie miljoen citaten en samenvattingen. Van de inhoud is 99% peer-reviewed. Web of Science geeft onder andere toegang tot Social Sciences Citation Index (SSCI). Dit is een database waarin ongeveer 2.500 van de meest vooraanstaande tijdschriften in de sociale wetenschappen in meer dan 50 disciplines staan opgenomen.
Het zoeken naar mediationonderzoeken is gedaan met de volgende zoektermen in twee fasen. Eerst is gezocht op 'Divorce AND Mediation', waarmee alle artikelen waarin zowel het woord *divorce* als het woord *mediation* instond zijn geselecteerd. Vervolgens is dit deze zoekactie aangevuld aan de hand van de nieuwe zoektermen (waarbij de resultaten van de eerste zoekactie buiten de zoekactie gehouden zijn). Hier zijn de volgende zoektermen gebruikt: (NOT (divorce AND mediation) 'custody mediation'), (NOT (divorce AND mediation) 'mediated divorce'), (NOT (divorce AND mediation) 'family conciliation'), (NOT (divorce AND mediation) 'family mediation').
Uitgevoerde zoekopdrachten voor scheidingseducatie zijn: 'divorce education', 'Mandatory AND parent AND education AND divorce', 'Parent education program conflict divorce [AND]', 'Coparenting divorce education program* [AND]', 'Coparenting divorce education course [AND]', 'Coparenting divorce program* [AND]', 'Mandatory divorce education', 'Obligatory divorce education', 'Divorce education court parent*', 'Divorce education court', 'Divorce education court parent*', 'Education AND divorce AND program* OR course', 'Parent AND Psychoeducational AND Program* AND divorce', 'Divorce AND education AND parental'.

Bijlage 3 *New Beginnings-programma*

In het onderzoeksprogramma waarin de effecten van het *New Beginnings Program* zijn geëvalueerd, zijn verschillende interessante effecten gevonden die buiten het bereik van de literatuurstudie vallen. Deze zijn daarom in deze bijlage opgenomen en zullen hieronder verder worden besproken.

Respondenten uit de cursusgroep rapporteerden een betere moeder-kindband. Dit werd bevestigd in een observatie waarin moeders en kinderen gevraagd werden samen een probleem op te lossen. Naarmate moeders en kinderen meer problemen hadden met het samen oplossen van een probleem, en een slechtere relatiekwaliteit rapporteerden aan het begin van de cursus, bleek de cursus de kwaliteit van de relatie tussen moeder en kind meer te kunnen verbeteren. Daarnaast was er bij de moeders uit de cursusgroep een positievere houding ten opzichte van het contact tussen vader en kind, maar er werd geen effect gevonden op het aantal contactmomenten tussen vader en kind. Ook dit effect was groter naarmate moeders negatiever waren voorafgaand aan het programma. Op het gebied van opvoeding verbeterde de cursus de discipline (Wolchik et al., 2000). Vijftien jaar later zijn ook de opvoedingsattitudes van de inmiddels volwassen kinderen uit deze studie gemeten. Kinderen van moeders die voor de start van het programma laag scoorden op attitudes ten opzichte van 'warm' ouderschap en hoog ten opzichte van hardvochtige discipline (*harsh discipline*, onder andere het gebruik van lichamelijke straffen) scoorden zelf als volwassene hoger op warm ouderschap en lager op hardvochtige discipline dan kinderen van moeders met soortgelijke attitudes in de controlegroep. Het verband dat in de controlegroep werd gevonden tussen de opvoedopvattingen van de moeders en de kinderen werd voor de cursusgroep niet vastgesteld. Deze bevinding is opmerkelijk omdat dit volgens de auteurs de eerste studie is die bewijst dat een korte ouderschapsinterventie de overdracht van negatieve opvoedingsattitudes naar de volgende generatie kan verbreken (Mahrer, Winslow, Wolchik, Tein, & Sandler, 2014).

Direct na de cursus blijken kinderen minder internaliserende (bijvoorbeeld depressie) en externaliserende problemen (probleemgedrag, agressie) te vertonen (Wolchik et al., 2000). Dit effect kon worden toegeschreven aan verbeteringen op het gebied van discipline en de moeder-kindrelatie (Tein, Sandler, MacKinnon, & Wolchik, 2004). De effecten waren minder sterk voor kinderen met een gedemoraliseerde moeder en kinderen met 'poor regulatory skills' (Hipke, Wolchik, Sandler, & Braver, 2002). Dit effect op externaliserende problemen werd ook zes maanden na afloop van het programma gevonden (Wolchik et al., 2000). Deze effecten werden gevonden als het gedrag door moeders was beoordeeld. Wordt afgegaan op het oordeel van de bevraagde leerkrachten, dan werden er geen effect gevonden van de cursus op externaliserend gedrag. Sterker nog, leerkrachten bleken juist vaker verlegen en/of angstig gedrag te rapporteren onder de kinderen van cursisten dan van de kinderen uit de controlegroep. Het programma kan dus ook negatieve effecten hebben, hoewel de auteurs er ook op wijzen dat deze kinderen misschien ten onrechte als zorgelijker worden beoordeeld door de leerkrachten (Wolchik et al., 2000).

Zes jaar na de cursus bleek dat risicofactoren, die in het kader van de cursus bij de kinderen – toen 9-12 jaar oud – waren gemeten, een goede voorspeller waren voor externaliserende problemen en stressvolle omgevingsfactoren zoals ouderlijke conflicten en financiële problemen. Het door de moeders gevolgde programma verbeterde schoolprestaties en zelfvertrouwen, en verminderde het aantal psychische aandoeningen, internaliserende en externaliserende problemen op 15-18-jarige leef-

tijd. Ook hadden jongeren van wie de moeders hadden meegedaan aan het programma minder seksuele partners en gebruikten zij minder vaak alcohol en marihuana.
Verminderde externaliserende problemen werd ook gevonden in de rapportages van leerkrachten. Opnieuw was het effect het sterkste voor kinderen die voorafgaand aan het programma het meeste risico liepen. Binnen de cursusgroep van moeders met kinderen die een groot risico hadden op psychische aandoeningen was de prevalentie ervan 46% lager dan in de vergelijkingsgroep. Deze effecten zijn opmerkelijk omdat bij het opzetten van de studie de 10% kinderen die het hoogst scoorden op risicofactoren waren uitgesloten van deelname (Dawson-McClure, Sandler, Wolchik, & Millsap, 2004). Velez en collega's vonden daarnaast een positief effect van de cursus op coping strategieën van jongeren bij problemen die zij in de voorgaande maand tegenkwamen. Jongeren scoorden significant hoger op actieve of efficiënte coping strategieën. Dit effect kan worden verklaard door de betere moeder-kindrelatie in de cursusgroep (Velez, Wolchik, Tein, & Sandler, 2011). Deelname verbeterde tevens ambities en doelen op het gebied van toekomstig werk en studie voor jongeren met een hoog risico bij de voormeting. Jongeren van wie de moeder aan het programma had meegedaan hadden hogere verwachtingen van hun toekomstig studie- en beroepsniveau dan jongeren in de controlegroep. Dit kon deels worden verklaard door het positieve effect van de cursus op externaliserende problemen en schoolprestaties (Sigal, Wolchik, Tein, & Sandler, 2012).
Vijftien jaar na afloop van de cursus werden er nog steeds een aantal positieve effecten gevonden bij de kinderen uit de cursusgroep, inmiddels tussen de 24-27 jaar oud. Zo gebruiken mannen significant minder alcohol en drugs. Voor vrouwen was er juist een omgekeerd effect te zien, zij gebruikten significant meer alcohol in de voorafgaande maand. Daarnaast was er significant minder sprake van internaliserende problemen in de afgelopen negen jaar. De cursusgroep had drie keer minder vaak internaliserende problemen, met name depressie. Bovendien werd de ontwikkeling van internaliserende problemen vertraagd; ten opzichte van de controlegroep ontwikkelden kinderen uit de cursusgroep deze problemen op latere leeftijd. Het niveau van depressie ligt voor de kinderen uit de cursusgroep op het landelijk gemiddelde voor alle mensen in deze leeftijdsgroep, terwijl dit voor de controlegroep daarboven ligt, zoals bekend uit onderzoek naar kinderen van gescheiden ouders (Wolchik et al., 2013). Herman et al. vonden bovendien dat kinderen uit de cursusgroep vijftien jaar later minder kosten maakten voor gezondheidszorg en minder vaak in aanraking waren geweest met justitie (Herman et al., 2014). Luecken en collega's vonden bovendien effecten op de cortisolreactiviteit, waarbij het cortisolniveau werd gemeten voor en na een stressvolle activiteit. Over het algemeen werd er een samenhang gevonden tussen een hogere mate van externaliserende problemen en psychische problemen en een lagere cortisolreactiviteit. Tussen de kinderen uit de cursusgroep en de controlegroep waren significante verschillen, maar de richting van deze verschillen wisselde. Bij kinderen die jonger waren op het moment van de cursus (die werd aangeboden aan moeders van kinderen van 9-12) werd 15 jaar later een lagere reactiviteit gevonden ten opzichte van de controlegroep, terwijl voor oudere kinderen juist een hogere reactiviteit werd gevonden. De auteurs vermoeden dat dit mogelijk kan worden verklaard door de leeftijd waarop deze kinderen zijn blootgesteld aan echtscheiding (Luecken et al., 2014).

Bijlage 4 Effectuering van de omgangsregeling

In dit gedeelte wordt gekeken hoe in het buitenland via wetgeving en in de praktijk een overeenkomst over de omgang wordt geeffectueerd. De volgende onderzoeksvraag staat centraal:

Welke faciliteiten zijn er voor een bestendige uitvoering van de door rechters opgelegde of door partijen zelf vastgelegde afspraken over omgang en de verblijfplaats?

Om te onderzoeken welke regelingen er zijn in het buitenland omtrent het effectueren en handhaven van omgangsregelingen is gekeken naar een groot aantal Europese landen en staten van de VS. Voor de VS is via google op internet gezocht naar handhavingsmethoden. Het betreft een eenvoudige scan, bedoeld om zicht te krijgen op methoden die zoal gebruikt kunnen worden. Daarbij is de aanname dat dit soort informatie via internet goed beschikbaar is, hoewel moet worden opgemerkt dat dit een beperkte methode is en dat meer uitvoerig onderzoek nodig zal zijn indien meer betrouwbare en completere informatie gewenst is (en meer zekerheid omtrent de validiteit van de informatie).
Voor het in kaart brengen van de effectuering van de omgang in de Europese landen is primair gebruikgemaakt van een rapportage van de *Commission on European Family Law* (Boele-Woelki, Braat, & Curry-Sumner, 2005). In deze rapportage beschrijven experts uit 22 Europese landen uiteenlopende aspecten van ouderlijk gezag (*parental responsibility*). Zo wordt voor elk van de landen antwoord gegeven op de volgende vraag: 'To what extent, if at all, is an order or an agreement on parental responsibilities, the child's residence or contact enforceable and in practice enforced? Describe the system of enforcement followed in your national legal system. Under what conditions, if at all, may enforcement be refused?' Omdat het voor deze rapportage te ver gaat om alle 22 landen te beschrijven, hebben we gekozen voor Engeland en Wales (een land met een Angelsaksisch rechtssysteem), Zweden (een Scandinavisch land), België (een buurland) en Spanje (een mediterraan land). Voor informatie over andere landen wordt verwezen naar het boek van Boele–Woelki, Braat, en Curry-Sumner (2005) en een synthetiserende studie die hieruit voortkwam (Boele-Woelki, Ferrand, Gonzalez, Beilfuss et al., 2007). Daarnaast wordt verwezen naar een publicatie uit 2007 van de European Judicial Network in Civil and Commercial Matters, getiteld 'Comparative study on the enforcement of family rights.'[55] Omdat voor de Europese landen hoofdzakelijk gebruik wordt gemaakt van het rapport van de *Commission on European Family Law,* waarin de situatie van 2004 wordt beschreven, kan de informatie in deze bijlage dus gedateerd zijn (Boele–Woelki, Braat, & Curry-Sumner, 2005[56]). Dit maakt dat deze beschrijving slechts een indicatie kan bieden van hoe in andere landen hieraan wordt vormgegeven. Voor een beter, completer, en actueler beeld zal meer onderzoek moeten worden verricht. Hieronder volgt een beschrijving waarbij de hoofdlijnen worden geschetst voor de Verenigde Staten en de Europese Unie. Bovendien wordt er nog ingezoomd op regelgeving in vier Europese landen: Engeland en Wales, Zweden, Spanje en België.

---

[55] www.ec.europa.eu/civiljustice/publications/publications_en.htm#5

[56] De hoofdstukken van deze rapportage zijn geraadpleegd via de website van de commissie: www.ceflonline.net

1 Verenigde Staten

In de Verenigde Staten is het familierecht omtrent scheiding per staat geregeld en zijn er verschillen per staat. De maatregelen om vastgestelde afspraken over omgang ten uitvoer te laten brengen zijn daarmee ook verschillend (Mahoney, 2007). Toch zijn er wel een aantal algemene lijnen te vinden. Uit onze zoektocht op internet komt bijvoorbeeld naar voren dat bij problemen over het naleven van de afspraken die bij de scheiding zijn gemaakt over de omgang veel rechters eerst mediation of counseling zullen opleggen (Martindale-Hubbel, z.d.2).[57] Mocht dit de problemen niet oplossen, dan kan de rechter een besluit nemen over het ten uitvoer leggen van de eerder gemaakte afspraken die niet worden nageleefd. Hierbij hanteren rechters als norm het belang van het kind (Martindale-Hubbell, z.d.1).[58] Voor de tenuitvoerlegging van een omgangsregeling is het een voorwaarde dat de beslissing is genomen door een rechter of dat de overeenkomst daarover moet zijn goedgekeurd door de rechtbank (Martindale-Hubbell, z.d.1). Hieronder volgen een aantal opties die in een of meer van de staten gebruikelijk zijn voor het ten uitvoer laten leggen van afspraken over gezag en/of omgang. We kwamen ze tegen in de zoektocht op internet, onder andere op een website die wordt beheerd door Martindale-Hubbel (z.d.1, z.d.2), en bij Mahoney (2007).

- Een *contempt of court*[59]-procedure is de meest algemene manier om een gerechtelijke beslissing omtrent gezag/omgang uitgevoerd te krijgen. Een rechter kan in dat geval een sanctie opleggen. Meestal is dit een boete maar het kan ook een gijzeling[60] zijn. Deze procedures zijn civielrechtelijk, maar sommige rechtbanken beschouwen dit als quasi-strafrechtelijk omdat verblijf in een gevangenis mogelijk is. Volgens Mahoney (2007) is in meer dan de helft van staten de beschikbaarheid van *contempt*-maatregelen voor schending van afspraken over gezag en omgang wettelijk vastgelegd.
- Verder is er volgens Martindale-Hubbel (z.d.1, z.d.2) de mogelijkheid van *Habeas Corpus*. Dit houdt in dat het kind naar de rechtbank gebracht wordt voor een beslissing omtrent het gezag/omgang. De rechter kan de afgifte van het kind aan de verzoekende partij bevelen. In een verzoekschrift voor een Habeas Corpus-procedure moet staan dat iemand anders het kind heeft en dat dit in strijd is met het gezag over het kind.
- Het aanpassen van kinderalimentatie. De rechter kan de kinderalimentatie verminderen, aanhouden of beëindigen als de andere partij afspraken over de omgang niet nakomt. Sommige rechtbanken maken echter geen gebruik van deze optie vanwege het potentieel nadeel voor het kind.
- Aanpassing van gezag/omgang in het kader van een verzoek aan de rechtbank om het gedrag van de andere partij te straffen. In hetzelfde verzoek kan aan de rechter gevraagd worden om een boete en/of gevangenisstraf op te leggen.
- Een andere optie betreft borgstelling. Dit wordt voornamelijk ingezet om te garanderen dat het kind na een bezoek aan de andere ouder weer terug komt.

---

[57] Deze informatie is afkomstig van www.lawyers.com. Dit is een website van Martindale-Hubbel; een organisatie die beoogt een bron van informatie te zijn voor de juridische beroepsgroepen. Martindale-Hubbel is eigendom van Reed International P.L.C en heeft onder andere een database van meer dan één miljoen advocaten(kantoren) in beheer.

[58] De VS erkent overigens ook het recht van ouders op hun kinderen. In dit kader heeft het *Supreme Court* van de VS aangegeven dat: 'the interest of parents in the care, custody and control of their children--is perhaps the oldest of the fundamental liberty interests recognized by this Court' (Troxel v. Granville, 2000).

[59] Letterlijk vertaald is dit minachting van de rechtbank.

[60] We zijn er niet helemaal zeker van of het hier altijd een gijzeling betreft; het zou ook om een gevangenisstraf kunnen gaan.

- In sommige staten kan om schadevergoeding worden gevraagd als de omgangsregeling niet wordt nagekomen.
- Proceskostenveroordeling.
- Een andere optie betreft strafrechtelijke aansprakelijkheid. Dit is een mogelijkheid indien een van de ouders het kind aan het gezag van de andere ouder onttrekt en dit is in strijd met een rechterlijke uitspraak over het gezag. Strafrechtelijke vervolging is ook mogelijk als ouders het gezamenlijk gezag hebben maar een van beide ouders zich hier niet aan houdt en dit strafbaar is gesteld.
- Verder kan er gebruikgemaakt worden van een *injunctive relief.* Bij een *injunctive relief* wordt bevolen om bepaalde dingen te doen of bepaalde gedragingen te stoppen. Het is een bijzonder middel en wordt geschikt geacht indien een financiële compensatie minder geschikt is. Om dit kracht bij te zetten kan dit bevel worden gecombineerd met andere middelen waarover de rechter beschikt voor het ten uitvoer leggen van bevelen. Dit middel kan ook preventief worden gebruikt, bijvoorbeeld als een ouder wordt bevolen het kind niet te laten vervreemden of weg te nemen van de andere ouder.
- Inschakelen van de politie. Als er een gerechtelijk bevel is, en de andere ouder houdt zich niet aan de afspraken die zijn vastgelegd in dit bevel, dan kan de politie gebeld worden om voor naleving te zorgen (Van Oorschot Law Group, 2012).
- Verder zijn er nog de opties van het verplicht moeten volgen van mediation, ouderschapseducatie, gezinscounseling, makeup parenting time. Ook kan de rechter civiele geldboetes opleggen en iedere andere *order* die in het belang van het kind is. In sommige staten is er de mogelijkheid om het rijbewijs te schorsen en in New Jersey is *community service*[61] een optie. Hieronder bespreken we in het kort de opkomende maatregel van Parenting Coordination.

Parenting coordination

Een mogelijkheid die in de jaren 80 is ontstaan (Kelly, 2014) en de afgelopen jaren op verschillende plekken in de Verenigde Staten is geïmplementeerd is *Parenting Coordination* (Kirkland, 2008). De *parenting coordinator* kent veel gelijkenissen met de Nederlandse gezinsvoogd bij een ondertoezichtstelling. De *American Psychological Association* (2012) geeft in haar *Guidelines for the Practice of Parenting Coordination* de volgende definitie: 'Parenting coordination is a nonadversarial dispute resolution process that is court ordered or agreed on by divorced and separated parents who have an ongoing pattern of high conflict and/or litigation about their children.' De rol van een *Parenting Coordinator* (PC) is volgens deze richtlijnen om conflicten tussen ouders te verminderen. Hiertoe heeft de PC de volgende instrumenten: scheidingseducatie, begeleiding en coaching, het faciliteren van discussies over de behoeften van het kind en prioriteiten in de opvoeding, het verkrijgen van informatie ten behoeve van bemiddeling voor geschillen die zich voordoen. Indien nodig kan de PC bindende besluiten nemen (arbitor-rol). Verder zal de PC het naleven van gerechtelijke besluiten stimuleren en methoden ontwikkelen voor de verbetering van de communicatie tussen de ouders. De richtlijnen geven verder aan dat de PC niet voorziet in psychologische evaluaties, testen of diagnoses. Ook bieden ze geen therapie of advies voor het individu, familie of wat betreft de relatie.

De PC beoogt de ouders te helpen bij het maken en nakomen van de afspraken in het kader van het ouderschapsplan of gerechtelijke beschikkingen. Hierbij wordt ten doel gesteld om tijdig tot beslissingen te komen. In deze beslissingen wordt er uitgegaan van de ontwikkeling van het kind en zijn psychologische behoeften. Het kan volgens de richtlijnen zowel vóór als na de echtscheidingsbeschikking worden toe-

[61] www.divorcenet.com/states/new_jersey/interference_with_visitation

gepast. Maar in de praktijk wordt het meestal ingezet na de scheiding, als andere geschilbeslechtingsmethodieken (zoals mediation) niet hebben gewerkt. Arbitrage is een centraal element van *Parenting Coordination*. Uit onderzoek van Hayes (2010) naar de *Parenting Coordination*-praktijk komt naar voren dat *Parenting Coordinators* zichzelf vooral zien als handhavers van de bestaande gerechtelijke bevelen. Voor dit handhaven gebruiken ze vooral conflictmanagement- en scheidingseducatie. Daarnaast spelen *Parenting Coordinators* volgens Hayes (2010) een belangrijke rol in het coördineren van informatie-uitwisseling met andere professionals. Overigens is het verplichtstellen van deze interventiemogelijkheid in Massachusetts door het Supreme Court onwettig verklaard. In de zaak *Bower vs. Bournay-Bower* in 2014 is geoordeeld dat een PC niet tegen de wil van beide ouders in kan worden opgelegd en dat het onwettig is dat de PC de autoriteit krijgt om bindende besluiten te nemen.

2 Europese Unie

De lidstaten van de EU verschillen in de manier waarop ze vormgeven aan de effectuering van de door de rechter vastgelegde afspraken en uitspraken in familiezaken (T.M.C. Asser Instituut, 2007). De onderwerpen waar de rechter een beslissing over kan nemen verschillen bijvoorbeeld, net als de aard van de rechten[62] die ten uitvoer gebracht worden.
De meeste lidstaten hebben geen speciale regelgeving voor het effectueren van omgangsregelingen en voor de tenuitvoerbrenging van gerechtelijke beslissingen zijn ze aangewezen op het gebruik van algemene maatregelen (T.M.C. Asser Instituut, 2007). Als er al gerichte maatregelen zijn genomen, zijn deze vaak gekoppeld aan plichten in de context van het familierecht (bijvoorbeeld een vermindering van de alimentatie van de partij die omgang verhindert; T.M.C. Asser Instituut, 2007). De nieuwe wetgeving in België vormt hier echter een uitzondering op. In België is in 2006 een nieuw systeem geïntroduceerd ter verbetering van de tenuitvoerlegging van familierechtelijke beslissingen (T.M.C. Asser Instituut, 2007), waarin de rechter een centrale rol heeft in het tenuitvoerleggingsproces en dat gericht is op de vrijwillige nakoming.

2.1 Engeland en Wales

In Engeland en Wales kan er in de context van een omgangsregeling één bindende overeenkomst worden afgesloten (Lowe, 2005). Dit betreft een overeenkomst op basis van sectie vier van de Children Act 1989. Deze sectie regelt het toekennen van '*parental responsibility*' aan een ongehuwde vader (en later ook aan stiefouders en geregistreerde partners). Deze overeenkomst kan worden ontbonden door de rechter (Sectie 4.3).
Wat betreft het handhaven van rechterlijke uitspraken zijn er een tweetal opties (Lowe, 2005). Het betreft handhaving in het kader van sectie 34 van de *Family Law Act 1986* dan wel een sanctie op basis van minachting van de rechtbank (contempt of court). Bij de eerste optie gaat het om een bevel waarin de rechter ervoor wil zorgdragen dat een kind wordt overgedragen aan de andere ouder. Meestal gaat het hier om een verandering van de vaste woon- en verblijfplaats voor het kind (residence order). Als de ene ouder het kind niet overdraagt, kan de rechter een 'search

[62] In hoofdlijnen gaat het hier om de vraag of deze rechten moeten worden gezien als beschermende maatregelen (in het belang van het kind) of als een verplichting of recht van een ouder ten opzichte van het kind.

and recovery' bevelen waarbij een gerechtsdienaar de bevoegdheid krijgt om er voor te zorgen dat het kind bij de andere ouder terecht komt.
De tweede optie betreft een boete of gevangenisstraf van maximaal twee jaar of beslaglegging op bezittingen. Deze strafrechtelijke sancties, die mogelijk zijn voor familierechtelijke zaken, mogen alleen worden ingeroepen als laatste, uiterste redmiddel. Deze sanctie wordt beschouwd als niet passend voor gebruik binnen de familie-context. Dit neemt niet weg dat er wel eens gebruik van is gemaakt. Een voorbeeld betreft een celstraf van 42 dagen voor een moeder die persistent en overduidelijk een door de rechter opgelegde omgangsregeling negeerde. Gevangenisstraf voor het negeren van een opgelegde omgangsregeling komt overigens weinig voor. Inmiddels is ook dienstverlening en schadevergoeding en *discharge of residence order* een mogelijkheid (Zie Gheera 2014 en Trinder 2013).

2.2 Zweden

In Zweden is handhaving omtrent gezag, verblijfplaats en omgang mogelijk bij zowel onderlinge afspraken als rechterlijke uitspraken (Jänterä-Jareborg, Singer en Sörgjerd, 2005). Voor onderlinge afspraken geldt de voorwaarde dat ze schriftelijk moeten zijn vastgelegd – getekend door beide ouders – en dat ze zijn goedgekeurd door de *social welfare committee*. Bij problemen met de naleving kan dit *committee* worden ingeschakeld dat bekijkt of het lukt om de handhaving op vrijwillige basis uit te voeren.
Als de afspraken/bevelen niet op vrijwillige basis worden nageleefd, kan er door de rechter een boete worden opgelegd of kan er besloten worden dat de politie wordt ingeschakeld om de kinderen op te halen (Jänterä-Jareborg, Singer en Sörgjerd, 2005). Dit laatste middel kan worden gebruikt als het op geen enkele andere manier lukt om de afspraken/bevelen na te laten komen of als dit noodzakelijk is voor het voorkomen van ernstige schade bij het kind. Ten aanzien van een vonnis of besluit betreffende de omgang met de ouder bij wie het kind niet woonachtig is, kan het ophalen door de politie worden bevolen mits dit de enige manier is om handhaving te bereiken en het kind een sterke behoefte heeft aan omgang met deze ouder (Jänterä-Jareborg, Singer & Sörgjerd, 2005).
Het uitgangspunt is dat de rechter een verzoek om handhaving van afspraken en gerechtelijke beslissingen omtrent gezag, woonplaats en omgang inwilligt. De tenuitvoerlegging kan echter worden geweigerd door de rechter. De rechter kan hiertoe besluiten als de omstandigheden na de gerechtelijke beslissing of het maken van de afspraken aantoonbaar zijn veranderd en het in het belang van het kind is dat de zaak eerst inhoudelijk wordt beoordeeld door de rechter. Daarnaast kan de rechter de tenuitvoerlegging weigeren als er een omvangrijk risico is op schade bij het kind. Bij een verzoek om handhaving zal in het bijzonder aandacht worden besteed aan de eigen wensen van het kind, waarbij een verzoek tot tenuitvoerlegging niet kan worden gehonoreerd als dit tegen de wens van het kind is. Een uitzondering hierop betreft een tenuitvoerlegging die in het beste belang van het kind is.

2.3 België

Voor het geven van een korte beschrijving van de effectuering van omgangsregelingen in België is gebruikgemaakt van een beschrijving van Pintens en Pignolet (2005) en van Kroon (2013). Hieruit komt naar voren dat tenuitvoerlegging alleen mogelijk is indien het recht van het kind op contact met de ouder ook is vastgelegd in een gerechtelijke beslissing. Er zijn verschillende manieren waarop de tenuitvoerlegging kan plaatsvinden. Bij niet naleving van afspraken die bij de rechter zijn gemaakt of die zijn vastgelegd in de familierechtelijke overeenkomst, kan een nieuwe

beslissing worden genomen over het ouderlijk gezag en de verblijfsregeling (Kroon, 2013). Ook kan de rechter besluiten om dwangmiddelen en dwangsommen in te zetten ten behoeve van de tenuitvoerlegging. Volgens Kroon (2013) konden in 2013 in België de volgende dwangmiddelen worden ingezet: dwangsom, afgifte van het kind en gezagswijziging. Daarnaast kan de rechter bemiddeling adviseren (maar niet verplichten). Bovendien is het niet afgeven van een kind strafbaar gesteld in België, en kan een strafrechtelijke procedure worden ingesteld tegen de ouder die het kind niet wil afgeven. De straffen kunnen oplopen tot een gevangenisstraf van maximaal vijf jaar of een geldboete van maximaal € 1.000.
Volgens Kroon (2013) is het grootste verschil tussen België en Nederland dat in het Nederlandse systeem het strafrecht niet toepasbaar is bij de tenuitvoerlegging van een omgangsregeling terwijl dit in België, na de invoering van Wet verblijfsco-ouderschap[63] wel mogelijk is.

2.4 Spanje

Beilfuss (2005) geeft een beknopte beschrijving van de Spaanse tenuitvoerlegging van gerechtelijke beslissingen voor ouderlijke verantwoordelijkheden. In Spanje kan één van de ouders de rechter vragen om de tenuitvoerlegging van een gerechtelijke beslissing omtrent gezag en omgang. Als dit wordt verzocht, zal de rechter eerst de andere partij vragen om te voldoen aan hetgeen er is besloten. Hiervoor zal de rechter een termijn stellen. De tijd waarbinnen een partij moet voldoen aan de beslissing kan volledig naar inzicht van de rechter worden vastgesteld. De gestelde termijn wordt beschouwd als een tweede kans om de gerechtelijke beslissing vrijwillig na te komen.
Binnen de gestelde termijn kan de betreffende partij bezwaar tegen de tenuitvoerlegging indienen (Beilfuss, 2005). Als er na de gestelde termijn niet is voldaan aan hetgeen de rechter heeft opgelegd, kan de rechter een tenuitvoerlegging van de beslissing opleggen. Daarnaast kan een boete worden opgelegd en kan ten behoeve van de tenuitvoerlegging het gezag worden gewijzigd en/of de omgangsregeling worden aangepast. Het is bovendien mogelijk dat de politie wordt ingeschakeld. Het niet nakomen van een gerechtelijk bevel kan resulteren in een strafrechtelijk traject, maar hierbij moet worden opgemerkt dat veel rechters dit in strijd achten met het belang van het kind (Beilfuss, 2005).
De rechter kan echter ook beslissen om de gerechtelijke beslissing niet ten uitvoer te leggen (Beilfuss, 2005). Dit omdat de wet het mogelijk maakt voor de rechter om elke maatregel te nemen die nodig wordt geacht voor het beschermen van het belang van het kind. Het niet tenuitvoerleggen van een gerechtelijke beslissing omtrent ouderlijke verantwoordelijkheden valt ook onder deze mogelijkheid.
Tot slot moet nog worden opgemerkt dat gerechtelijke beslissingen soms niet ten uitvoer gelegd worden vanwege het trage en bureaucratische gehalte van de Spaanse rechtspraak dat veel opties biedt om juridische stappen te blokkeren (Beilfuss, 2005).

3 Samenvatting

In dit gedeelte is gekeken hoe in het buitenland via wetgeving en in de praktijk een overeenkomst over de omgang wordt geeffectueerd. Hier willen we nogmaals bena-

[63] Wet van 18 juli 2006 tot het bevoorrechten van een gelijkmatig verdeelde huisvesting van het kind van wie de ouders gescheiden zijn en tot regeling van de gedwongen tenuitvoerlegging inzake huisvesting van het kind, B.S. 4 september 2006

drukken dat voor de VS de gegevens zijn verzameld via eenvoudige zoekacties op internet en dat voor de Europese landen hoofdzakelijk gebruik is gemaakt van het rapport van de *Commission on European Family Law* (Boele–Woelki, Braat & Curry-Sumner, 2007) waarin de situatie van 2004 wordt beschreven en dus gedateerd kan zijn.

Hoewel de maatregelen in de VS per staat verschillen, menen we in onze beperkte zoektocht toch een aantal algemene lijnen te hebben ontdekt. Het lijkt erop dat bij een verzoek tot het ten uitvoer brengen van een omgangsregeling door de rechter in de regel eerst wordt verwezen naar mediation of counseling. Mocht dit de problemen niet oplossen, dan kan de rechter een besluit nemen over het ten uitvoer brengen van de eerder gemaakte afspraken die niet worden nageleefd. Voor deze tenuitvoerlegging kan (in één of meerdere staten) in de VS gebruikgemaakt worden van een contempt of court-procedure, *Habeas Corpus,* aanpassen van kinderalimentatie, aanpassing van gezag en omgangsregeling, borgstelling, schadevergoeding, strafrechtelijke aansprakelijkheid, *injunctive relief,* ouderschapseducatie, *makeup parenting time*, civiele geldboetes, proceskostenveroordeling en iedere andere *order* die in het belang van het kind is. Ouders kunnen de politie inschakelen om een naleving van een gerechtelijk bevel te bewerkstellingen. Opkomende trend is het instellen van een *parenting coordinator*, die veel gelijkenissen kent met de Nederlandse gezinsvoogd bij een ondertoezichtstelling.

De lidstaten van de EU verschillen in de manier waarop ze vormgeven aan de effectuering van de door de rechter vastgelegde afspraken en uitspraken in familiezaken. De onderwerpen waar de rechter een beslissing over kan nemen verschillen bijvoorbeeld, net als de aard van de rechten die ten uitvoer gebracht worden. Ondanks de verschillen hebben de meeste lidstaten echter geen speciale regelgeving voor de effectuering van omgangsregelingen en zijn ze voor de tenuitvoerbrenging van gerechtelijke beslissingen aangewezen op het gebruik van algemene maatregelen. Als er al gerichte maatregelen zijn genomen, zijn deze vaak gekoppeld aan plichten in de context van het familierecht. De nieuwe wetgeving in België vormt hier echter een uitzondering op. In België is in 2006 een nieuw systeem geïntroduceerd ter verbetering van de tenuitvoerlegging van familierechtelijke beslissingen waarin de rechter een centrale rol heeft in het tenuitvoerleggingsproces en dat gericht is op de vrijwillige nakoming. Het grootste verschil tussen België en Nederland is volgens Kroon (2013) dat in het Nederlandse systeem het strafrecht niet toepasbaar is bij de tenuitvoerlegging van een omgangsregeling terwijl dit in België wel het geval is.

Bijlage 5 Wetteksten uit California, Colorado, Connecticut, Minnesota en Virginia

California

Family Code – Fam; Division 6. Nullity, dissolution, and legal separation [2000-2452]
Part 3. Dissolution of marriage and legal separation [2300-2452]

Chapter 2. Grounds for Dissolution or Legal Separation [2310-2313]

2310.
Dissolution of the marriage or legal separation of the parties may be based on either of the following grounds, which shall be pleaded generally:
(a) Irreconcilable differences, which have caused the irremediable breakdown of the marriage.
(b) Permanent legal incapacity to make decisions.

Chapter 3. Residence Requirements [2320-2322]

2320.
(a) Except as provided in subdivision (b), a judgment of dissolution of marriage may not be entered unless one of the parties to the marriage has been a resident of this state for six months and of the county in which the proceeding is filed for three months next preceding the filing of the petition.
(b) (1) A judgment for dissolution, nullity, or legal separation of a marriage between persons of the same sex may be entered, even if neither spouse is a resident of, or maintains a domicile in, this state at the time the proceedings are filed, if the following apply:
(A) The marriage was entered in California.
(B) Neither party to the marriage resides in a jurisdiction that will dissolve the marriage. If the jurisdiction does not recognize the marriage, there shall be a rebuttable presumption that the jurisdiction will not dissolve the marriage.
(2) For the purposes of this subdivision, the superior court in the county where the marriage was entered shall be the proper court for the proceeding. The dissolution, nullity, or legal separation shall be adjudicated in accordance with California law.

2321.
(a) In a proceeding for legal separation of the parties in which neither party, at the time the proceeding was commenced, has complied with the residence requirements of Section 2320, either party may, upon complying with the residence requirements, amend the party's petition or responsive pleading in the proceeding to request that a judgment of dissolution of the marriage be entered. The date of the filing of the amended petition or pleading shall be deemed to be the date of commencement of the proceeding for the dissolution of the marriage for the purposes only of the residence requirements of Section 2320.
(b) If the other party has appeared in the proceeding, notice of the amendment shall be given to the other party in the manner provided by rules adopted by the Judicial Council. If no appearance has been made by the other party in the

proceeding, notice of the amendment may be given to the other party by mail to the last known address of the other party, or by personal service, if the intent of the party to so amend upon satisfaction of the residence requirements of Section 2320 is set forth in the initial petition or pleading in the manner provided by rules adopted by the Judicial Council.

Chapter 4. General Procedural Provisions [2330-2348]

2330.
(a) A proceeding for dissolution of marriage or for legal separation of the parties is commenced by filing a petition entitled 'In re the marriage of ____ and ____' which shall state whether it is a petition for dissolution of the marriage or for legal separation of the parties.
(b) In a proceeding for dissolution of marriage or for legal separation of the parties, the petition shall set forth among other matters, as nearly as can be ascertained, the following facts:
(1) The date of marriage.
(2) The date of separation.
(3) The number of years from marriage to separation.
(4) The number of children of the marriage, if any, and if none a statement of that fact.
(5) The age and birth date of each minor child of the marriage.

2330.3.
(a) All dissolution actions, to the greatest extent possible, shall be assigned to the same superior court department for all purposes, in order that all decisions in a case through final judgment shall be made by the same judicial officer. However, if the assignment will result in a significant delay of any family law matter, the dissolution action need not be assigned to the same superior court department for all purposes, unless the parties stipulate otherwise.
(b) The Judicial Council shall adopt a standard of judicial administration prescribing a minimum length of assignment of a judicial officer to a family law assignment.
(c) This section shall be operative on July 1, 1997.

2333.
Subject to Section 2334, if from the evidence at the hearing the court finds that there are irreconcilable differences which have caused the irremediable breakdown of the marriage, the court shall order the dissolution of the marriage or a legal separation of the parties.

2334.
(a) If it appears that there is a reasonable possibility of reconciliation, the court shall continue the proceeding for the dissolution of the marriage or for a legal separation of the parties for a period not to exceed 30 days.
(b) During the period of the continuance, the court may make orders for the support and maintenance of the parties, the custody of the minor children of the marriage, the support of children for whom support may be ordered, attorney's fees, and for the preservation of the property of the parties.
(c) At any time after the termination of the period of the continuance, either party may move for the dissolution of the marriage or a legal separation of the parties, and the court may enter a judgment of dissolution of the marriage or legal separation of the parties.

2338.

(a) In a proceeding for dissolution of the marriage or legal separation of the parties, the court shall file its decision and any statement of decision as in other cases.
(b) If the court determines that no dissolution should be granted, a judgment to that effect only shall be entered.
(c) If the court determines that a dissolution should be granted, a judgment of dissolution of marriage shall be entered. After the entry of the judgment and before it becomes final, neither party has the right to dismiss the proceeding without the consent of the other.

2338.5.

Where a judgment of dissolution or nullity of marriage or legal separation of the parties is to be granted upon the default of one of the parties:
(a) The signature of the spouse who has defaulted on any marital settlement agreement or on any stipulated judgment shall be notarized.
(b) The court clerk shall give notice of entry of judgment of dissolution of marriage, nullity of marriage, or legal separation to the attorney for each party or to the party, if unrepresented.
(c) For the purpose of mailing the notice of entry of judgment, the party submitting the judgment shall provide the court clerk with a stamped envelope bearing sufficient postage addressed to the attorney for the other party or to the party, if unrepresented, with the address of the court clerk as the return address. The court clerk shall maintain any such document returned by the post office as part of the court file in the case.

2339.

(a) Subject to subdivision (b) and to Sections 2340 to 2344, inclusive, no judgment of dissolution is final for the purpose of terminating the marriage relationship of the parties until six months have expired from the date of service of a copy of summons and petition or the date of appearance of the respondent, whichever occurs first.
(b) The court may extend the six-month period described in subdivision (a) for good cause shown.

2341.

(a) Notwithstanding Section 2340, if an appeal is taken from the judgment or a motion for a new trial is made, the dissolution of marriage does not become final until the motion or appeal has been finally disposed of, nor then, if the motion has been granted or judgment reversed.
(b) Notwithstanding any other provision of law, the filing of an appeal or of a motion for a new trial does not stay the effect of a judgment insofar as it relates to the dissolution of the marriage status and restoring the parties to the status of unmarried persons, unless the appealing or moving party specifies in the notice of appeal or motion for new trial an objection to the termination of the marriage status. No party may make such an objection to the termination of the marriage status unless such an objection was also made at the time of trial.

2345.

The court may not render a judgment of the legal separation of the parties without the consent of both parties unless one party has not made a general appearance and the petition is one for legal separation.

Chapter 5. Summary Dissolution [2400-2406]

2400.

(a) A marriage may be dissolved by the summary dissolution procedure provided in this chapter if all of the following conditions exist at the time the proceeding is commenced:

(1) Either party has met the jurisdictional requirements of Chapter 3 (commencing with Section 2320) with regard to dissolution of marriage.

(2) Irreconcilable differences have caused the *irremediable breakdown* of the marriage and the marriage should be dissolved.

(3) There *are no children* of the relationship of the parties born before or during the marriage or adopted by the parties during the marriage, and neither party, to that party's knowledge, *is pregnant*.

(4) The marriage is not more than *five years* in duration as of the date of separation of the parties.

(5) Neither party has any interest in real *property* wherever situated, with the exception of the lease of a residence occupied by either party which satisfies the following requirements:

(A) The lease does not include an option to purchase.

(B) The lease terminates within one year from the date of the filing of the petition.

(6) There are no unpaid obligations in excess of four thousand dollars ($4,000) incurred by either or both of the parties after the date of their marriage, excluding the amount of any unpaid obligation with respect to an automobile.

(7) The total fair market value of community property assets, excluding all encumbrances and automobiles, including any deferred compensation or retirement plan, is less than twenty-five thousand dollars ($25,000), and neither party has separate property assets, excluding all encumbrances and automobiles, in excess of twenty-five thousand dollars ($25,000).

(8) The parties have executed an agreement setting forth the division of assets and the assumption of liabilities of the community, and have executed any documents, title certificates, bills of sale, or other evidence of transfer necessary to effectuate the agreement.

(9) The parties waive any rights to spousal support.

(10) The parties, upon entry of the judgment of dissolution of marriage pursuant to Section 2403, irrevocably waive their respective rights to appeal and their rights to move for a new trial.

(11) The parties have read and understand the summary dissolution brochure provided for in Section 2406.

(12) The parties desire that the court dissolve the marriage.

(b) On January 1, 1985, and on January 1 of each odd-numbered year thereafter, the amounts in paragraph (6) of subdivision (a) shall be adjusted to reflect any change in the value of the dollar. On January 1, 1993, and on January 1 of each odd-numbered year thereafter, the amounts in paragraph (7) of subdivision (a) shall be adjusted to reflect any change in the value of the dollar. The adjustments shall be made by multiplying the base amounts by the percentage change in the California Consumer Price Index as compiled by the Department of Industrial Relations, with the result rounded to the nearest thousand dollars. The Judicial Council shall compute and publish the amounts.

2401.
(a) A proceeding for summary dissolution of the marriage shall be commenced by filing a joint petition in the form prescribed by the Judicial Council.
(b) The petition shall be signed under oath by both spouses, and shall include all of the following:
(1) A statement that as of the date of the filing of the joint petition all of the conditions set forth in Section 2400 have been met.
(2) The mailing address of each spouse.
(3) A statement whether a spouse elects to have his or her former name restored, and, if so, the name to be restored.

2402.
(a) At any time before the filing of application for judgment pursuant to Section 2403, either party to the marriage may revoke the joint petition and thereby terminate the summary dissolution proceeding filed pursuant to this chapter.
(b) The revocation shall be effected by filing with the clerk of the court where the proceeding was commenced a notice of revocation in such form and content as shall be prescribed by the Judicial Council.
(c) The revoking party shall send a copy of the notice of revocation to the other party by first-class mail, postage prepaid, at the other party's last known address.

2403.
When six months have expired from the date of the filing of the joint petition for summary dissolution, the court shall, unless a revocation has been filed pursuant to Section 2402, enter the judgment dissolving the marriage. The judgment restores to the parties the status of single persons, and either party may marry after the entry of the judgment. The clerk shall send a notice of entry of judgment to each of the parties at the party's last known address.

2404.
Entry of the judgment pursuant to Section 2403 constitutes:
(a) A final adjudication of the rights and obligations of the parties with respect to the status of the marriage and property rights.
(b) A waiver of their respective rights to spousal support, rights to appeal, and rights to move for a new trial.

Family Code – Fam; Divivsion 6. Nullity, dissolution, and legal separation [2000-2452]
Part 3. Dissolution of marriage and legal seperation [2300-2452]

Chapter 4. General Procedural Provisions [2330-2348]

2334.
(a) If it appears that there is a reasonable possibility of reconciliation, the court shall continue the proceeding for the dissolution of the marriage or for a legal separation of the parties for a period not to exceed 30 days.
(b) During the period of the continuance, the court may make orders for the support and maintenance of the parties, the custody of the minor children of the marriage, the support of children for whom support may be ordered, attorney's fees, and for the preservation of the property of the parties.

(c) At any time after the termination of the period of the continuance, either party may move for the dissolution of the marriage or a legal separation of the parties, and the court may enter a judgment of dissolution of the marriage or legal separation of the parties.
(Amended by Stats. 1993, Ch. 219, Sec. 109. Effective January 1, 1994.)

Family Code – Fam; Division 8. Custody of chlidren[3000-3465]
Part 1. Definitions and general provisions [3000-3011]

Chapter 2. General Provisions [3010-3011]

3010.
(a) The mother of an unemancipated[64] minor child and the father, if presumed to be the father under Section 7611, are equally entitled to the custody of the child.

Family Code – FamM; Fam; Division 8. Custody of chlidren [3000-3465]
Part 2. Right to custody of minor child [3020-3204]

Chapter 11. Mediation of Custody and Visitation Issues [3160-3188]

Article 1. General Provisions [3160-3165]

3160.
Each superior court shall make a mediator available. The court is not required to institute a family conciliation court in order to provide mediation services.

Article 2. Availability of Mediation [3170-3173]

3170.
(a) If it appears on the face of a petition, application, or other pleading to obtain or modify a temporary or permanent custody or visitation order that custody, visitation, or both are contested, the court shall set the contested issues for mediation.
(b) Domestic violence cases shall be handled by Family Court Services in accordance with a separate written protocol approved by the Judicial Council. The Judicial Council shall adopt guidelines for services, other than services provided under this chapter, that courts or counties may offer to parents who have been unable to resolve their disputes. These services may include, but are not limited to, parent education programs, booklets, video recordings, or referrals to additional community resources.

3171.
(a) If a stepparent or grandparent has petitioned, or otherwise applied, for a visitation order pursuant to Chapter 5 (commencing with Section 3100), the court shall set the matter for mediation.
(b) A natural or adoptive parent who is not a party to the proceeding is not required to participate in the mediation proceeding, but failure to participate is a waiver of that parent's right to object to a settlement reached by the other parties during mediation or to require a hearing on the matter.

---

[64] (unemancipated, minor child not free from care yet)

Article 3. Mediation Proceedings [3175-3188]

3175.
If a matter is set for mediation pursuant to this chapter, the mediation shall be set before or concurrent with the setting of the matter for hearing.

3176.
(a) Notice of mediation and of any hearing to be held pursuant to this chapter shall be given to the following persons:
(1) Where mediation is required to settle a contested issue of custody or visitation, to each party and to each party's counsel of record.
(2) Where a stepparent or grandparent seeks visitation rights, to the stepparent or grandparent seeking visitation rights, to each parent of the child, and to each parent's counsel of record.
(b) Notice shall be given by certified mail, return receipt requested, postage pre-paid, to the last known address.
(c) Notice of mediation pursuant to Section 3188 shall state that all communications involving the mediator shall be kept confidential between the mediator and the disputing parties.

3177.
Mediation proceedings pursuant to this chapter shall be held in private and shall be confidential. All communications, verbal or written, from the parties to the mediator made in the proceeding are official information within the meaning of Section 1040 of the Evidence Code.

3178.
An agreement reached by the parties as a result of mediation shall be limited as follows:
(a) Where mediation is required to settle a contested issue of custody or visitation, the agreement shall be limited to the resolution of issues relating to parenting plans, custody, visitation, or a combination of these issues.
(b) Where a stepparent or grandparent seeks visitation rights, the agreement shall be limited to the resolution of issues relating to visitation.

3179.
A custody or visitation agreement reached as a result of mediation may be modified at any time at the discretion of the court, subject to Chapter 1 (commencing with Section 3020), Chapter 2 (commencing with Section 3040), Chapter 4 (commencing with Section 3080), and Chapter 5 (commencing with Section 3100).

3181.
(a) In a proceeding in which mediation is required pursuant to this chapter, where there has been a history of domestic violence between the parties or where a protective order as defined in Section 6218 is in effect, at the request of the party alleging domestic violence in a written declaration under penalty of perjury or protected by the order, the mediator appointed pursuant to this chapter shall meet with the parties separately and at separate times.
(b) Any intake form that an agency charged with providing family court services requires the parties to complete before the commencement of mediation shall state that, if a party alleging domestic violence in a written declaration under penalty of perjury or a party protected by a protective order so requests, the mediator will meet with the parties separately and at separate times.

3182.
(a) The mediator has authority to exclude counsel from participation in the mediation proceedings pursuant to this chapter if, in the mediator's discretion, exclusion of counsel is appropriate or necessary.
(b) The mediator has authority to exclude a domestic violence support person from a mediation proceeding as provided in Section 6303.

3183.
(a) Except as provided in Section 3188, the mediator may, consistent with local court rules, submit a recommendation to the court as to the custody of or visitation with the child, if the mediator has first provided the parties and their attorneys, including counsel for any minor children, with the recommendations in writing in advance of the hearing. The court shall make an inquiry at the hearing as to whether the parties and their attorneys have received the recommendations in writing. If the mediator is authorized to submit a recommendation to the court pursuant to this subdivision, the mediation and recommendation process shall be referred to as 'child custody recommending counseling' and the mediator shall be referred to as a 'child custody recommending counselor.' Mediators who make those recommendations are considered mediators for purposes of Chapter 11 (commencing with Section 3160), and shall be subject to all requirements for mediators for all purposes under this code and the California Rules of Court. On and after January 1, 2012, all court communications and information regarding the child custody recommending counseling process shall reflect the change in the name of the process and the name of the providers.
(b) If the parties have not reached agreement as a result of the mediation proceedings, the mediator may recommend to the court that an investigation be conducted pursuant to Chapter 6 (commencing with Section 3110) or that other services be offered to assist the parties to effect a resolution of the controversy before a hearing on the issues.
(c) In appropriate cases, the mediator may recommend that restraining orders be issued, pending determination of the controversy, to protect the well-being of the child involved in the controversy.

3184.
Except as provided in Section 3188, nothing in this chapter prohibits the mediator from recommending to the court that counsel be appointed, pursuant to Chapter 10 (commencing with Section 3150), to represent the minor child. In making this recommendation, the mediator shall inform the court of the reasons why it would be in the best interest of the minor child to have counsel appointed.

3185.
(a) If issues that may be resolved by agreement pursuant to Section 3178 are not resolved by an agreement of all the parties who participate in mediation, the mediator shall inform the court in writing and the court shall set the matter for hearing on the unresolved issues.
(b) Where a stepparent or grandparent requests visitation, each natural or adoptive parent and the stepparent or grandparent shall be given an opportunity to appear and be heard on the issue of visitation.

3186.
(a) An agreement reached by the parties as a result of mediation shall be reported to counsel for the parties by the mediator on the day set for mediation or as soon thereafter as practical, but before the agreement is reported to the court.

(b) An agreement may not be confirmed or otherwise incorporated in an order unless each party, in person or by counsel of record, has affirmed and assented to the agreement in open court or by written stipulation.
(c) An agreement may be confirmed or otherwise incorporated in an order if a party fails to appear at a noticed hearing on the issue involved in the agreement.

3188.
(a) Any court selected by the Judicial Council under subdivision (c) may voluntarily adopt a confidential mediation program that provides for all of the following:
(1) The mediator may not make a recommendation as to custody or visitation to anyone other than the disputing parties, except as otherwise provided in this section.
(2) If total or partial agreement is reached in mediation, the mediator may report this fact to the court. If both parties consent in writing, where there is a partial agreement, the mediator may report to the court a description of the issues still in dispute, without specific reference to either party.
(3) In making the recommendation described in Section 3184, the mediator may not inform the court of the reasons why it would be in the best interest of the minor child to have counsel appointed.
(4) If the parties have not reached agreement as a result of the initial mediation, this section does not prohibit the court from requiring subsequent mediation that may result in a recommendation as to custody or visitation with the child if the subsequent mediation is conducted by a different mediator with no prior involvement with the case or knowledge of any communications, as defined in Section 1040 of the Evidence Code, with respect to the initial mediation. The court, however, shall inform the parties that the mediator will make a recommendation to the court regarding custody or visitation in the event that the parties cannot reach agreement on these issues.
(5) If an initial screening or intake process indicates that the case involves serious safety risks to the child, such as domestic violence, sexual abuse, or serious substance abuse, the mediator may provide an initial emergency assessment service that includes a recommendation to the court concerning temporary custody or visitation orders in order to expeditiously address those safety issues.
(b) This section shall become operative upon the appropriation of funds in the annual Budget Act sufficient to implement this section.
(c) This section shall apply only in four or more superior courts selected by the Judicial Council that currently allow a mediator to make custody recommendations to the court and have more than 1,000 family law case filings per year. The Judicial Council may also make this section applicable to additional superior courts that have fewer than 1,000 family law case filings per year.

Colorado

Title 13: Courts and court procedure; Contract en agreements; Article 22, age of competence, arbitration, mediation. Part 3, dispute resolution act. C.R.S. 13-22-302 (2014)

13-22-302. Definitions

As used in this part 3, unless the context otherwise requires:

(1) ‘Arbitration’ means the referral of a dispute to one or more neutral third parties for a decision based on evidence and testimony provided by the disputants.

(1.3) ‘Chief justice’ means the chief justice of the Colorado supreme court.

(1.7) ‘Director’ means the director of the office of dispute resolution.

(2) Early neutral evaluation’ means an early intervention in a lawsuit by a court-appointed evaluator to narrow, eliminate, and simplify issues and assist in case planning and management. Settlement of the case may occur under early neutral evaluation.

(2.1) ‘Fact finding’ means an investigation of a dispute by a public or private body that examines the issues and facts in a case and may or may not recommend settlement procedures.

(2.3) ‘Med-arb’ means a process in which parties begin by mediation, and failing settlement, the same neutral third party acts as arbitrator of the remaining issues.

(2.4) ‘Mediation’ means an intervention in dispute negotiations by a trained neutral third party with the purpose of assisting the parties to reach their own solution.

(2.5) ‘Mediation communication’ means any oral or written communication prepared or expressed for the purposes of, in the course of, or pursuant to, any mediation services proceeding or dispute resolution program proceeding, including, but not limited to, any memoranda, notes, records, or work product of a mediator, mediation organization, or party; except that a written agreement to enter into a mediation service proceeding or dispute resolution proceeding, or a final written agreement reached as a result of a mediation service proceeding or dispute resolution proceeding, which has been fully executed, is not a mediation communication unless otherwise agreed upon by the parties.

(2.7) ‘Mediation organization’ means any public or private corporation, partnership, or association which provides mediation services or dispute resolution programs through a mediator or mediators.

(3) ‘Mediation services’ or ‘dispute resolution programs’ means a process by which parties involved in a dispute, whether or not an action has been filed in court, agree to enter into one or more settlement discussions with a mediator in order to resolve their dispute.

(4) ‘Mediator’ means a trained individual who assists disputants to reach a mutually acceptable resolution of their disputes by identifying and evaluating alternatives.

(4.3) ‘Mini-trial’ means a structured settlement process in which the principals involved meet at a hearing before a neutral advisor to present the merits of each side of the dispute and attempt to formulate a voluntary settlement.

(4.5) ‘Multi-door courthouse concepts’ means that form of alternative dispute resolution in which the parties select any combination of problem solving methods designed to achieve effective resolution, including, but not limited to, arbitration, early neutral evaluation, med-arb, mini-trials, settlement conference, special masters, and summary jury trials.

(5) ‘Office’ means the office of dispute resolution.
(6) ‘Party’ means a mediation participant other than the mediator and may be a person, public officer, corporation, partnership, association, or other organization or entity, either public or private.
(7) ‘Settlement conference’ means an informal assessment and negotiation session conducted by a legal professional who hears both sides of the case and may advise the parties on the law and precedent relating to the dispute and suggest a settlement.
(8) ‘Special master’ means a court-appointed magistrate, auditor, or examiner who, subject to specifications and limitations stated in the court order, shall exercise the power to regulate all proceedings in every hearing before such special master, and to do all acts and take all measures necessary or proper for compliance with the court's order.
(9) ‘Summary jury trial’ means summary presentations in complex cases before a jury empaneled to make findings which may or may not be binding.Top of Form

Title 14. Domestic matters; Dissolution of marriage – Parental responsibilities; Article 10 – 13.7

14-10-103. Definitions and interpretation of terms
(1) As used in this article, unless the context otherwise requires, the term ‘decree’ includes the term ‘judgment’; and, for the purposes of the tax laws of the state of Colorado or of any other jurisdiction, the term ‘maintenance’ includes the term ‘alimony’.
(2) Whenever any law of this state refers to or mentions divorce, annulment, or separate maintenance, said law shall be interpreted as if the words dissolution of marriage, declaration of invalidity of marriage, and legal separation, respectively, were substituted therefor.
(3) On and after July 1, 1993, the term ‘visitation’ has been changed to ‘parenting time’. It is not the intent of the general assembly to modify or change the meaning of the term ‘visitation’ nor to alter the legal rights of a parent with respect to the child as a result of changing the term ‘visitation’ to ‘parenting time’.
(4) On and after February 1, 1999, the term ‘custody’ and related terms such as ‘custodial’ and ‘custodian’ have been changed to ‘parental responsibilities’. It is not the intent of the general assembly to modify or change the meaning of the term ‘custody’ nor to alter the legal rights of any custodial parent with respect to the child as a result of changing the term ‘custody’ to ‘parental responsibilities’.

14-10-106. Dissolution of marriage – legal separation
(1) (a) The district court shall enter a decree of dissolution of marriage or a decree of legal separation when:
(I) The court finds that one of the parties has been domiciled in this state for ninety-one days next preceding the commencement of the proceeding;
(II) The court finds that the marriage is irretrievably broken; and
(III) The court finds that ninety-one days or more have elapsed since it acquired jurisdiction over the respondent either as the result of process pursuant to rule 4 of the Colorado rules of civil procedure or as the result of the act of the respondent in joining as copetitioner in the petition or in entering an appearance in any other manner.

(b) In connection with every decree of dissolution of marriage or decree of legal separation and to the extent of its jurisdiction to do so, the court shall consider, approve, or allocate parental responsibilities with respect to any child of the marriage, the support of any child of the marriage who is entitled to support, the maintenance of either spouse, and the disposition of property; but the entry of a decree with respect to parental responsibilities, support, maintenance, or disposition of property may be deferred by the court until after the entry of the decree of dissolution of marriage or the decree of legal separation upon a finding that a deferral is in the best interests of the parties.
(c) In a proceeding to dissolve a marriage or in a proceeding for legal separation or in a proceeding for declaration of invalidity, the court is deemed to have made an adjudication of the parentage of a child of the marriage if the court acts under circumstances that satisfy the jurisdictional requirements of section 14-5-201 and the final order:
(I) Expressly identifies a child as a 'child of the marriage', 'issue of the marriage', or similar words indicating that the husband is the father of the child; or
(II) Provides for support of the child by the husband unless paternity is specifically disclaimed in the order.
(d) Paternity is not adjudicated for a child not mentioned in the final order.
(2) If a party requests a decree of legal separation rather than a decree of dissolution of marriage, the court shall grant the decree in that form unless the other party objects.

14-10-120.3. Dissolution of marriage or legal separation upon affidavit – requirements

(1) Final orders in a proceeding for dissolution of marriage or legal separation may be entered upon the affidavit of either or both parties when:
(a) There are no minor children of the husband and wife and the wife is not pregnant or the husband and wife are both represented by counsel and have entered into a separation agreement that provides for the allocation of parental responsibilities concerning the children of the marriage and setting out the amount of child support to be provided by the husband or wife or both; and
(b) The adverse party is served in the manner provided by the Colorado rules of civil procedure; and
(c) There is no genuine issue as to any material fact; and
(d) There is no marital property to be divided or the parties have entered into an agreement for the division of their marital property.
(2) If one party desires to submit the matter for entry of final orders upon an affidavit, the submitting party shall file his or her affidavit setting forth sworn testimony showing the court's jurisdiction and factual averments supporting the relief requested in the proceeding together with a copy of the proposed decree, a copy of any separation agreement proposed for adoption by the court, and any other supporting evidence. The filing of the affidavit does not shorten any statutory waiting period required for entry of a decree of dissolution or decree of legal separation.
(3) The court shall not be bound to enter a decree upon the affidavits of either or both parties, but the court may, upon its own motion, require that a formal hearing be held to determine any or all issues presented by the pleadings.

14-10-123.7. Parental education – legislative declaration

(1) The general assembly recognizes research that documents the negative impact divorce and separation can have on children when the parents continue the marital conflict, expose the children to this conflict, or place the children in the

middle of the conflict or when one parent drops out of the child's life. This research establishes that children of divorce or separation may exhibit a decreased ability to function academically, socially, and psychologically because of the stress of the divorce or separation process. The general assembly also finds that, by understanding the process of divorce and its impact on both adults and children, parents can more effectively help and support their children during this time of family reconfiguration. Accordingly, the general assembly finds that it is in the best interests of children to authorize courts to establish, or contract with providers for the establishment of, educational programs for separating, divorcing, and divorced parents with minor children. The intent of these programs is to educate parents about the divorce process and its impact on adults and children and to teach coparenting skills and strategies so that parents may continue to parent their children in a cooperative manner.

(2) A court may order a parent whose child is under eighteen years of age to attend a program designed to provide education concerning the impact of separation and divorce on children in cases in which the parent of a minor is a named party in a dissolution of marriage proceeding, a legal separation proceeding, a proceeding concerning the allocation of parental responsibilities, parenting time proceedings, or postdecree proceedings involving the allocation of parental responsibilities or parenting time or proceedings in which the parent is the subject of a protection order issued pursuant to this article.

(3) Each judicial district, or combination of judicial districts as designated by the chief justice of the Colorado supreme court, may establish an educational program for divorcing and separating parents who are parties to any of the types of proceedings specified in subsection (2) of this section or arrange for the provision of such educational programs by private providers through competitively negotiated contracts. The educational program shall inform parents about the divorce process and its impact on adults and children and shall teach parents coparenting skills and strategies so that they may continue to parent their children in a cooperative manner. Any such educational program shall be administered and monitored by the implementing judicial district or districts and shall be paid for by the participating parents in accordance with each parent's ability to pay.

14-10-128.1. Appointment of parenting coordinator – disclosure

(1) Pursuant to the provisions of this section, at any time after the entry of an order concerning parental responsibilities and upon notice to the parties, the court may, on its own motion, a motion by either party, or an agreement of the parties, appoint a parenting coordinator as a neutral third party to assist in the resolution of disputes between the parties concerning parental responsibilities, including but not limited to implementation of the court-ordered parenting plan. The parenting coordinator shall be a neutral person with appropriate training and qualifications and an independent perspective acceptable to the court. Within seven days after the appointment, the appointed person shall comply with the disclosure provisions of subsection (2.5) of this section.

(2) (a) Absent agreement of the parties, a court shall not appoint a parenting coordinator unless the court makes the following findings:

(I) That the parties have failed to adequately implement the parenting plan;

(II) That mediation has been determined by the court to be inappropriate, or, if not inappropriate, that mediation has been attempted and was unsuccessful; and

(III) That the appointment of a parenting coordinator is in the best interests of the child or children involved in the parenting plan.

(b) In addition to making the findings required pursuant to paragraph (a) of this subsection (2), prior to appointing a parenting coordinator, the court may consider the effect of any claim or documented evidence of domestic violence, as defined in section 14-10-124 (1.3) (a), by the other party on the parties' ability to engage in parent coordination.

(2.5) (a) Within seven days after his or her appointment, the appointed person shall disclose to each party, attorneys of record, and the court any familial, financial, or social relationship that the appointed person has or has had with the child, either party, the attorneys of record, or the judicial officer and, if a relationship exists, the nature of the relationship.

(b) Based on the disclosure required pursuant to paragraph (a) of this subsection (2.5), the court may, in its discretion, terminate the appointment and appoint a different person in the proceedings. A party has seven days from the date of the disclosure to object to the appointment based upon information contained in the disclosure. If a party objects to the appointment, the court shall appoint a different person or confirm the appointment within seven days after the date of the party's objection. If no party timely objects to the appointment, then the appointment is deemed confirmed.

(3) A parenting coordinator shall assist the parties in implementing the terms of the parenting plan. Duties of a parenting coordinator include, but are not limited to, the following:

(a) Assisting the parties in creating an agreed-upon, structured guideline for implementation of the parenting plan;

(b) Developing guidelines for communication between the parties and suggesting appropriate resources to assist the parties in learning appropriate communication skills;

(c) Informing the parties about appropriate resources to assist them in developing improved parenting skills;

(d) Assisting the parties in realistically identifying the sources and causes of conflict between them, including but not limited to identifying each party's contribution to the conflict, when appropriate; and

(e) Assisting the parties in developing parenting strategies to minimize conflict.

(4) (a) The court may not appoint a person pursuant to this section to serve in a case as a parenting coordinator if the person has served or is serving in the same case as an evaluator pursuant to section 14-10-127 or a representative of the child pursuant to section 14-10-116. After appointing a person pursuant to this section to serve as a parenting coordinator in a case, the court may not subsequently appoint the person to serve in the same case as an evaluator pursuant to section 14-10-127 or a representative of the child pursuant to section 14-10-116.

(b) The court may appoint a person who has served or is serving in a case as a child and family investigator pursuant to section 14-10-116.5 to serve in the same case as the parenting coordinator, upon the agreement of the parties. After appointing a person pursuant to this section to serve as a parenting coordinator in a case, the court may not subsequently appoint the person to serve as a child and family investigator in the same case pursuant to section 14-10-116.5.

(5) A court order appointing a parenting coordinator shall be for a specified term; except that the court order shall not appoint a parenting coordinator for a period of longer than two years. If an order fails to specify the length of the court-ordered appointment, it shall be construed to be two years from the date of appointment. Upon agreement of the parties, the court may extend, modify,

or terminate the appointment, including extending the appointment beyond two years from the date of the original appointment. The court may terminate the appointment of the parenting coordinator at any time for good cause. The court shall allow the parenting coordinator to withdraw at any time.

(6) A court order appointing a parenting coordinator shall include apportionment of the responsibility for payment of all of the parenting coordinator's fees between the parties. The state shall not be responsible for payment of fees to a parenting coordinator appointed pursuant to this section.

(7) (a) A parenting coordinator appointed by the court pursuant to this section shall be immune from civil liability in any claim for injury that arises out of an act or omission of the parenting coordinator occurring on or after April 16, 2009, during the performance of his or her duties or during the performance of any act that a reasonable parenting coordinator would believe was within the scope of his or her duties unless the act or omission causing the injury was willful and wanton.

(b) Nothing in this subsection (7) shall be construed to bar a party from asserting a claim:

(I) Based upon a parenting coordinator's failure to comply with the provision set forth in subsection (8) of this section;

(II) Related to the reasonableness or accuracy of any fee charged or time billed by a parenting coordinator; or

(III) Based upon a negligent act or omission involving the operation of a motor vehicle by a parenting coordinator.

(c) (I) In a judicial proceeding, administrative proceeding, or other similar proceeding between the parties to the action, a parenting coordinator shall not be competent to testify and may not be required to produce records as to any statement, conduct, or decision that occurred during the parenting coordinator's appointment to the same extent as a judge of a court of this state acting in a judicial capacity.

(II) This paragraph (c) shall not apply:

(A) To the extent testimony or production of records by the parenting coordinator is necessary to determine a claim of the parenting coordinator against a party; or

(B) To the extent testimony or production of records by the parenting coordinator is necessary to determine a claim of a party against a parenting coordinator; or

(C) When both parties have agreed, in writing, to authorize the parenting coordinator to testify.

(d) If a person commences a civil action against a parenting coordinator arising from the services of the parenting coordinator, or if a person seeks to compel a parenting coordinator to testify or produce records in violation of paragraph (c) of this subsection (7), and the court determines that the parenting coordinator is immune from civil liability or that the parenting coordinator is not competent to testify, the court shall award to the parenting coordinator reasonable attorney fees and reasonable expenses of litigation.

(8) The parenting coordinator shall comply with any applicable provisions set forth in chief justice directives and any other practice or ethical standards established by rule, statute, guideline, or licensing board that regulates the parenting coordinator.

14-10-128.5. Appointment of arbitrator – de novo hearing of award

(1) With the consent of all parties, the court may appoint an arbitrator to resolve disputes between the parties concerning the parties' minor or dependent

children, including but not limited to parenting time, nonrecurring adjustments to child support, and disputed parental decisions. Notwithstanding any other provision of law to the contrary, all awards entered by an arbitrator appointed pursuant to this section shall be in writing. The arbitrator's award shall be effective immediately upon entry and shall continue in effect until vacated by the arbitrator pursuant to part 2 of article 22 of title 13, C.R.S., modified or corrected by the arbitrator pursuant to part 2 of article 22 of title 13, C.R.S., or modified by the court pursuant to a de novo hearing under subsection (2) of this section.

(2) Any party may apply to have the arbitrator's award vacated, modified, or corrected pursuant to part 2 of article 22 of title 13, C.R.S., or may move the court to modify the arbitrator's award pursuant to a de novo hearing concerning such award by filing a motion for hearing no later than thirty-five days after the date of the award. In circumstances in which a party moves for a de novo hearing by the court, if the court, in its discretion based on the pleadings filed, grants the motion and the court substantially upholds the decision of the arbitrator, the party that requested the de novo hearing shall be ordered to pay the fees and costs of the other party and the fees of the arbitrator incurred in responding to the application or motion unless the court finds that it would be manifestly unjust.

14-10-129.5. Disputes concerning parenting time

(1) Within thirty-five days after the filing of a verified motion by either parent or upon the court's own motion alleging that a parent is not complying with a parenting time order or schedule and setting forth the possible sanctions that may be imposed by the court, the court shall determine from the verified motion, and response to the motion, if any, whether there has been or is likely to be substantial or continuing noncompliance with the parenting time order or schedule and either:

(a) Deny the motion, if there is an inadequate allegation; or

(b) Set the matter for hearing with notice to the parents of the time and place of the hearing as expeditiously as possible; or

(c) Require the parties to seek mediation and report back to the court on the results of the mediation within sixty-three days. Mediation services shall be provided in accordance with section 13-22-305, C.R.S. At the end of the mediation period, the court may approve an agreement reached by the parents or shall set the matter for hearing.

(2) After the hearing, if a court finds that a parent has not complied with the parenting time order or schedule and has violated the court order, the court, in the best interests of the child, shall issue an order that may include but not be limited to one or more of the following orders:

(a) An order imposing additional terms and conditions that are consistent with the court's previous order; except that the court shall separate the issues of child support and parenting time and shall not condition child support upon parenting time;

(b) An order modifying the previous order to meet the best interests of the child;

(b.3) An order requiring either parent or both parents to attend a parental education program as described in section 14-10-123.7, at the expense of the non-complying parent;

(b.7) An order requiring the parties to participate in family counseling pursuant to section 13-22-313, C.R.S., at the expense of the noncomplying parent;

(c) An order requiring the violator to post bond or security to insure future compliance;

(d) An order requiring that makeup parenting time be provided for the aggrieved parent or child under the following conditions:
(I) That such parenting time is of the same type and duration of parenting time as that which was denied, including but not limited to parenting time during weekends, on holidays, and on weekdays and during the summer;
(II) That such parenting time is made up within six months after the noncompliance occurs, unless the period of time or holiday can not be made up within six months in which case the parenting time shall be made up within one year after the noncompliance occurs;
(III) That such parenting time takes place at the time and in the manner chosen by the aggrieved parent if it is in the best interests of the child;
(e) An order finding the parent who did not comply with the parenting time schedule in contempt of court and imposing a fine or jail sentence;
(e.5) An order imposing on the noncomplying parent a civil fine not to exceed one hundred dollars per incident of denied parenting time;
(f) An order scheduling a hearing for modification of the existing order concerning custody or the allocation of parental responsibilities with respect to a motion filed pursuant to section 14-10-131;
(g) (Deleted by amendment, L. 97, p. 970, § 1, effective August 6, 1997.)
(h) Any other order that may promote the best interests of the child or children involved.
(3) Any civil fines collected as a result of an order entered pursuant to paragraph (e.5) of subsection (2) of this section shall be transmitted to the state treasurer, who shall credit the same to the dispute resolution fund created in section 13-22-310, C.R.S.
(4) In addition to any other order entered pursuant to subsection (2) of this section, the court shall order a parent who has failed to provide court-ordered parenting time or to exercise court-ordered parenting time to pay to the aggrieved party, attorney's fees, court costs, and expenses that are associated with an action brought pursuant to this section. In the event the parent responding to an action brought pursuant to this section is found not to be in violation of the parenting time order or schedule, the court may order the petitioning parent to pay the court costs, attorney fees, and expenses incurred by such responding parent. Nothing in this section shall preclude a party's right to a separate and independent legal action in tort.

13-22-305. Mediation services
(1) In order to resolve disputes between persons or organizations, dispute resolution programs shall be established or made available in such judicial districts or combinations of such districts as shall be designated by the chief justice of the supreme court, subject to moneys available for such purpose. For all office of dispute resolution programs, the director shall establish rules, regulations, and procedures for the prompt resolution of disputes. Such rules, regulations, and procedures shall be designed to establish a simple nonadversary format for the resolution of disputes by neutral mediators in an informal setting for the purpose of allowing each participant, on a voluntary basis, to define and articulate the participant's particular problem for the possible resolution of such dispute.
(2) Persons involved in a dispute shall be eligible for the mediation services set forth in this section before or after the filing of an action in either the county or the district court.
(3) Each party who uses the mediation services or ancillary forms of alternative dispute resolution in section 13-22-313 of the office of dispute resolution shall

pay a fee as prescribed by order of the supreme court. Fees shall be set at a level necessary to cover the reasonable and necessary expenses of operating the program. Any fee may be waived at the discretion of the director. The fees established in this part 3 shall be transmitted to the state treasurer, who shall credit the same to the dispute resolution fund created in section 13-22-310.

(4) All rules, regulations, and procedures established pursuant to this section shall be subject to the approval of the chief justice.
(5) No adjudication, sanction, or penalty may be made or imposed by any mediator or the director.
(6) The liability of mediators shall be limited to willful or wanton misconduct.

13-22-313. Judicial referral to ancillary forms of alternative dispute resolution

(1) Any court of record, in its discretion, may refer a case to any ancillary form of alternative dispute resolution; except that the court shall not refer the case to any ancillary form of alternative dispute resolution where one of the parties claims that it has been the victim of physical or psychological abuse by the other party and states that it is thereby unwilling to enter into ancillary forms of alternative dispute resolution. In addition, the court may exempt from referral any case in which a party files with the court, within five days of a referral order, a motion objecting to ancillary forms of alternative dispute resolution and demonstrating compelling reasons why ancillary forms of alternative dispute resolution should not be ordered. Compelling reasons may include, but are not limited to, that the costs of ancillary forms of alternative dispute resolution would be higher than the requested relief and previous attempts to resolve the issues were not successful. Such forms of alternative dispute resolution may include, but are not limited to: arbitration, early neutral evaluation, med-arb, mini-trial, multi-door courthouse concepts, settlement conference, special master, summary jury trial, or any other form of alternative dispute resolution which the court deems to be an effective method for resolving the dispute in question. Parties and counsel are encouraged to seek the most appropriate forum for the resolution of their dispute. Judges may provide guidance or suggest an appropriate forum. However, nothing in this section shall impinge upon the right of parties to have their dispute tried in a court of law, including trial by jury.
(2) Ancillary programs may be established, made available, and promoted in any judicial district or combination of districts as designated by the chief judge of the affected district. Rules and regulations for ancillary forms of alternative dispute resolution shall be promulgated by the director of the office of dispute resolution.
(3) All rules, regulations, and procedures established pursuant to this section shall be subject to the approval of the chief justice.
(4) Nothing in this section shall preclude any court from making a referral to mediation services provided for in this article.
(5) All referrals under this section shall be made subject to the availability of alternative dispute resolution programs. Parties referred to ancillary forms of alternative dispute resolution may select services offered by the office of dispute resolution or by other individuals or organizations.
(6) This section shall not apply in any civil action where injunctive or similar equitable relief is the only remedy sought.

Connecticut

General Statutes of Connecticut; Volume 12; Title 46b. Family Law; Chapters 815 to 816 (Secs. 46b-1 to 46b-236)

Chapter 815. Court proceedings in family relations matters

Sec. 46b-10. (Formerly Sec. 51-339). Attempt at reconciliation in action for dissolution of marriage, legal separation or annulment.
In any action for dissolution of marriage, legal separation or annulment, at any time before final judgment any judge may require that either or both parties appear before any judge, referee or other disinterested person for the purpose of attempting a reconciliation or adjustment of differences between the parties. Any person designated under the provisions of this section may be a family relations counselor or family relations caseworker and such person shall have all the powers provided in chapter 910. Such person shall report to the court only the fact of whether or not reconciliation can be effected and shall not divulge information given to him by the parties except with the consent of all parties.

Chapter 815j. Dissolution of marriage, legal separation and annulment; part I: general provisions

Sec. 46b-40. (Formerly Sec. 46-32). Grounds for dissolution of marriage; legal separation; annulment.

(a) A marriage is dissolved only by (1) the death of one of the parties or (2) a decree of annulment or dissolution of the marriage by a court of competent jurisdiction.

(b) An annulment shall be granted if the marriage is void or voidable under the laws of this state or of the state in which the marriage was performed.

(c) A decree of dissolution of a marriage or a decree of legal separation shall be granted upon a finding that one of the following causes has occurred: (1) The marriage has broken down irretrievably; (2) the parties have lived apart by reason of incompatibility for a continuous period of at least the eighteen months immediately prior to the service of the complaint and that there is no reasonable prospect that they will be reconciled; (3) adultery; (4) fraudulent contract; (5) wilful desertion for one year with total neglect of duty; (6) seven years' absence, during all of which period the absent party has not been heard from; (7) habitual intemperance; (8) intolerable cruelty; (9) sentence to imprisonment for life or the commission of any infamous crime involving a violation of conjugal duty and punishable by imprisonment for a period in excess of one year; (10) legal confinement in a hospital or hospitals or other similar institution or institutions, because of mental illness, for at least an accumulated period totaling five years within the period of six years next preceding the date of the complaint.

(d) In an action for dissolution of a marriage or a legal separation on the ground of habitual intemperance, it shall be sufficient if the cause of action is proved to have existed until the time of the separation of the parties.

(e) In an action for dissolution of a marriage or a legal separation on the ground of wilful desertion for one year, with total neglect of duty, the furnishing of

financial support shall not disprove total neglect of duty, in the absence of other evidence.
(f) For purposes of this section, 'adultery' means voluntary sexual intercourse between a married person and a person other than such person's spouse.

Sec. 46b-44. (Formerly Sec. 46-35). Residency requirement.
(a) A complaint for dissolution of a marriage or for legal separation may be filed at any time after either party has established residence in this state.
(b) Temporary relief pursuant to the complaint may be granted in accordance with sections 46b-56 and 46b-83 at any time after either party has established residence in this state.
(c) A decree dissolving a marriage or granting a legal separation may be entered if: (1) One of the parties to the marriage has been a resident of this state for at least the twelve months next preceding the date of the filing of the complaint or next preceding the date of the decree; or (2) one of the parties was domiciled in this state at the time of the marriage and returned to this state with the intention of permanently remaining before the filing of the complaint; or (3) the cause for the dissolution of the marriage arose after either party moved into this state.
(d) For the purposes of this section, any person who has served or is serving with the armed forces, as defined by section 27-103, or the merchant marine, and who was a resident of this state at the time of his or her entry shall be deemed to have continuously resided in this state during the time he or she has served or is serving with the armed forces or merchant marine.

Sec. 46b-51. (Formerly Sec. 46-48). Stipulation of parties and finding of irretrievable breakdown.
(a) In any action for dissolution of marriage or legal separation the court shall make a finding that a marriage breakdown has occurred where (1) the parties, and not their attorneys, execute a written stipulation that their marriage has broken down irretrievably, or (2) both parties are physically present in court and stipulate that their marriage has broken down irretrievably and have submitted an agreement concerning the custody, care, education, visitation, maintenance or support of their children, if any, and concerning alimony and the disposition of property. The testimony of either party in support of that conclusion shall be sufficient.
(b) In any case in which the court finds, after hearing, that a cause enumerated in subsection (c) of section 46b-40 exists, the court shall enter a decree dissolving the marriage or granting a legal separation. In entering the decree, the court may either set forth the cause of action on which the decree is based or dissolve the marriage or grant a legal separation on the basis of irretrievable breakdown. In no case shall the decree granted be in favor of either party.

Sec. 46b-53. (Formerly Sec. 46-41). Conciliation procedures; privileged communications.
(a) On or after the return day of a complaint seeking the dissolution of a marriage or a legal separation and prior to the expiration of the ninety-day period specified in section 46b-67 either spouse or the counsel for any minor children of the marriage may submit a request for conciliation to the clerk of the court. The clerk shall forthwith enter an order that the parties meet with a conciliator mutually acceptable to them or, if the parties cannot agree as to a conciliator, with a conciliator named by the court. The conciliator shall, in any case, be a

clergyman, a physician, a domestic relations officer or a person experienced in marriage counseling.

(b) Within such ninety-day period or within thirty days of the request, whichever is later, there shall be two mandatory consultations with the conciliator by each party to explore the possibility of reconciliation or of resolving the emotional problems which might lead to continuing conflicts following the dissolution of the marriage. Failure of the plaintiff or defendant to attend these consultations except for good cause shall preclude further action on the complaint until the expiration of six months from the date of the return day; provided the court may order the termination of such stay, upon the motion of either party and for good cause shown. Further consultations may be held with the consent of both parties, or, if the conciliator recommends one or more additional consultations and either one of the parties agrees, the court may order such additional consultations.

(c) All communications during these consultations shall be absolutely privileged, except that the conciliator shall report to the court whether or not the parties attended the consultations.

(d) The reasonable fees of the conciliator shall be paid by one or both of the parties as the court directs. No fee shall be charged by a domestic relations officer for such services. If the parties are unable to pay the fees which may be charged by the conciliator, only a domestic relations officer may be named as the conciliator.

Sec. 46b-53a. Mediation program for persons filing for dissolution of marriage. Privileged communications.

(a) A program of mediation services for persons filing for dissolution of marriage may be established in such judicial districts of the Superior Court as the Chief Court Administrator may designate. Mediation services shall address property, financial, child custody and visitation issues.

(b) All oral or written communications made by either party to the mediator or made between the parties in the presence of the mediator, while participating in the mediation program conducted pursuant to subsection (a) of this section, are privileged and inadmissible as evidence in any court proceedings unless the parties otherwise agree.

Sec. 46b-56. (Formerly Sec. 46-42). Orders re custody, care, education, visitation and support of children. Best interests of the child. Access to records of minor child by noncustodial parent. Orders re therapy, counseling and drug or alcohol screening.

(a) In any controversy before the Superior Court as to the custody or care of minor children, and at any time after the return day of any complaint under section 46b-45, the court may make or modify any proper order regarding the custody, care, education, visitation and support of the children if it has jurisdiction under the provisions of chapter 815p. Subject to the provisions of section 46b-56a, the court may assign parental responsibility for raising the child to the parents jointly, or may award custody to either parent or to a third party, according to its best judgment upon the facts of the case and subject to such conditions and limitations as it deems equitable. The court may also make any order granting the right of visitation of any child to a third party to the action, including, but not limited to, grandparents.

(b) In making or modifying any order as provided in subsection (a) of this section, the rights and responsibilities of both parents shall be considered and the court shall enter orders accordingly that serve the best interests of the child and pro-

vide the child with the active and consistent involvement of both parents commensurate with their abilities and interests. Such orders may include, but shall not be limited to: (1) Approval of a parental responsibility plan agreed to by the parents pursuant to section 46b-56a; (2) the award of joint parental responsibility of a minor child to both parents, which shall include (A) provisions for residential arrangements with each parent in accordance with the needs of the child and the parents, and (B) provisions for consultation between the parents and for the making of major decisions regarding the child's health, education and religious upbringing; (3) the award of sole custody to one parent with appropriate parenting time for the noncustodial parent where sole custody is in the best interests of the child; or (4) any other custody arrangements as the court may determine to be in the best interests of the child.

(c) In making or modifying any order as provided in subsections (a) and (b) of this section, the court shall consider the best interests of the child, and in doing so may consider, but shall not be limited to, one or more of the following factors: (1) The temperament and developmental needs of the child; (2) the capacity and the disposition of the parents to understand and meet the needs of the child; (3) any relevant and material information obtained from the child, including the informed preferences of the child; (4) the wishes of the child's parents as to custody; (5) the past and current interaction and relationship of the child with each parent, the child's siblings and any other person who may significantly affect the best interests of the child; (6) the willingness and ability of each parent to facilitate and encourage such continuing parent-child relationship between the child and the other parent as is appropriate, including compliance with any court orders; (7) any manipulation by or coercive behavior of the parents in an effort to involve the child in the parents' dispute; (8) the ability of each parent to be actively involved in the life of the child; (9) the child's adjustment to his or her home, school and community environments; (10) the length of time that the child has lived in a stable and satisfactory environment and the desirability of maintaining continuity in such environment, provided the court may consider favorably a parent who voluntarily leaves the child's family home pendente lite in order to alleviate stress in the household; (11) the stability of the child's existing or proposed residences, or both; (12) the mental and physical health of all individuals involved, except that a disability of a proposed custodial parent or other party, in and of itself, shall not be determinative of custody unless the proposed custodial arrangement is not in the best interests of the child; (13) the child's cultural background; (14) the effect on the child of the actions of an abuser, if any domestic violence has occurred between the parents or between a parent and another individual or the child; (15) whether the child or a sibling of the child has been abused or neglected, as defined respectively in section 46b-120; and (16) whether the party satisfactorily completed participation in a parenting education program established pursuant to section 46b-69b. The court is not required to assign any weight to any of the factors that it considers.

(d) Upon the issuance of any order assigning custody of the child to the Commissioner of Children and Families, or not later than sixty days after the issuance of such order, the court shall make a determination whether the Department of Children and Families made reasonable efforts to keep the child with his or her parents prior to the issuance of such order and, if such efforts were not made, whether such reasonable efforts were not possible, taking into consideration the best interests of the child, including the child's health and safety.

(e) In determining whether a child is in need of support and, if in need, the respective abilities of the parents to provide support, the court shall take into consideration all the factors enumerated in section 46b-84.
(f) When the court is not sitting, any judge of the court may make any order in the cause which the court might make under this section, including orders of injunction, prior to any action in the cause by the court.
(g) A parent not granted custody of a minor child shall not be denied the right of access to the academic, medical, hospital or other health records of such minor child, unless otherwise ordered by the court for good cause shown.
(h) Notwithstanding the provisions of subsections (b) and (c) of this section, when a motion for modification of custody or visitation is pending before the court or has been decided by the court and the investigation ordered by the court pursuant to section 46b-6 recommends psychiatric or psychological therapy for a child, and such therapy would, in the court's opinion, be in the best interests of the child and aid the child's response to a modification, the court may order such therapy and reserve judgment on the motion for modification.
(i) As part of a decision concerning custody or visitation, the court may order either parent or both of the parents and any child of such parents to participate in counseling and drug or alcohol screening, provided such participation is in the best interests of the child.

Sec. 46b-56a. Joint custody. Definition. Presumption. Conciliation. Parental responsibility plan. Modification of orders.
(a) For the purposes of this section, 'joint custody' means an order awarding legal custody of the minor child to both parents, providing for joint decision-making by the parents and providing that physical custody shall be shared by the parents in such a way as to assure the child of continuing contact with both parents. The court may award joint legal custody without awarding joint physical custody where the parents have agreed to merely joint legal custody.
(b) There shall be a presumption, affecting the burden of proof, that joint custody is in the best interests of a minor child where the parents have agreed to an award of joint custody or so agree in open court at a hearing for the purpose of determining the custody of the minor child or children of the marriage. If the court declines to enter an order awarding joint custody pursuant to this subsection, the court shall state in its decision the reasons for denial of an award of joint custody.
(c) If only one parent seeks an order of joint custody upon a motion duly made, the court may order both parties to submit to conciliation at their own expense with the costs of such conciliation to be borne by the parties as the court directs according to each party's ability to pay.
(d) In any proceeding before the Superior Court involving a dispute between the parents of a minor child with respect to the custody, care, education and upbringing of such child, the parents shall file with the court, at such time and in such form as provided by rule of court, a proposed parental responsibility plan that shall include, at a minimum, the following: (1) A schedule of the physical residence of the child during the year; (2) provisions allocating decision-making authority to one or both parents regarding the child's health, education and religious upbringing; (3) provisions for the resolution of future disputes between the parents, including, where appropriate, the involvement of a mental health professional or other parties to assist the parents in reaching a developmentally appropriate resolution to such disputes; (4) provisions for dealing with the parents' failure to honor their responsibilities under the plan; (5) provisions for dealing with the child's changing needs as the child grows and matures; and (6)

provisions for minimizing the child's exposure to harmful parental conflict, encouraging the parents in appropriate circumstances to meet their responsibilities through agreements, and protecting the best interests of the child.

(e) The objectives of a parental responsibility plan under this section are to provide for the child's physical care and emotional stability, to provide for the child's changing needs as the child grows and to set forth the authority and responsibility of each parent with respect to the child.

(f) If both parents consent to a parental responsibility plan under this section, such plan shall be approved by the court as the custodial and access orders of the court pursuant to section 46b-56, unless the court finds that such plan as submitted and agreed to is not in the best interests of the child.

(g) The court may modify any orders made under this section in accordance with section 46b-56.

Sec. 46b-59a. Mediation of disputes re enforcement of visitation rights.
The Office of the Chief Court Administrator may establish programs of mediation for the timely resolution of disputes involving the enforcement of visitation rights.

Sec. 46b-67. (Formerly Sec. 46-44). Waiting period. Effect of decree.

(a) Following the expiration of ninety days after the day on which a complaint for dissolution or legal separation is made returnable, or after the expiration of six months, where proceedings have been stayed under section 46b-53, the court may proceed on the complaint, or whenever dissolution is claimed under cross complaint, amended complaint or amended cross complaint, the case may be heard and a decree granted thereon after the expiration of the ninety days and twenty days after the cross complaint, amended complaint or amended cross complaint has been filed with the court, provided the requirement of the twenty-day delay shall not apply (1) whenever opposing counsel, having appeared, consents to the cross complaint, amended complaint or amended cross complaint, or (2) where the defendant has not appeared and the amendment does not set forth either a cause of action or a claim for relief not in the original complaint. Nothing in this section shall prevent any interlocutory proceedings within the ninety-day period.

(b) A decree of annulment or dissolution shall give the parties the status of unmarried persons and they may marry again. A decree of legal separation shall have the effect of a decree dissolving the marriage except that neither party shall be free to marry. Neither the ninety-day period specified in this section nor the six-month period referred to in section 46b-53 shall apply in actions for annulment and the court may proceed on any cause of action for annulment in the manner generally applicable in civil actions.

Sec. 46b-69b. Parenting education program.

(a) The Judicial Department shall establish a parenting education program for parties involved in any action before the Superior Court under section 46b-1, except actions brought under section 46b-15 and chapter 815t. For the purposes of this section, 'parenting education program' means a course designed by the Judicial Department to educate persons, including unmarried parents, on the impact on children of the restructuring of families. The course shall include, but not be limited to, information on the developmental stages of children, adjustment of children to parental separation, dispute resolution and conflict management, guidelines for visitation, stress reduction in children and cooperative parenting.

(b) The court shall order any party to an action specified in subsection (a) of this section to participate in such program whenever a minor child is involved in such

action unless (1) the parties agree, subject to the approval of the court, not to participate in such program, (2) the court, on motion, determines that participation is not deemed necessary, or (3) the parties select and participate in a comparable parenting education program. A family support magistrate may order parties involved in any action before the Family Support Magistrate Division to participate in such parenting education program, upon a finding that such participation is necessary and provided both parties are present when such order is issued. No party shall be required to participate in such program more than once. A party shall be deemed to have satisfactorily completed such program upon certification by the service provider of the program.

(c) The Judicial Department shall, by contract with service providers, make available the parenting education program and shall certify to the court the results of each party's participation in the program.

(d) Any person who is ordered to participate in a parenting education program shall pay directly to the service provider a participation fee, except that no person may be excluded from such program for inability to pay such fee. Any contract entered into between the Judicial Department and the service provider pursuant to subsection (c) of this section shall include a fee schedule and provisions requiring service providers to allow persons who are indigent or unable to pay to participate in such program and shall provide that all costs of such program shall be covered by the revenue generated from participants' fees. The total cost for such program shall not exceed two hundred dollars per person. Such amount shall be indexed annually to reflect the rate of inflation. The program shall not exceed a total of ten hours.

(e) Any service provider under contract with the Judicial Department pursuant to this section shall provide safety and security for participants in the program, including victims of family violence.

Minnesota

2014 Minnesota Statutes ; Chapter 517 – 519A. Domestic Relations; Chapter 518. Marriage Dissolution

Section 518.06 Dissolution of marriage; Legal separation; Grounds; Uncontested legal separation.

§

Subdivision 1.Meaning and effect; grounds.

A dissolution of marriage is the termination of the marital relationship between a husband and wife. A decree of dissolution completely terminates the marital status of both parties. A legal separation is a court determination of the rights and responsibilities of a husband and wife arising out of the marital relationship. A decree of legal separation does not terminate the marital status of the parties. A dissolution of a marriage shall be granted by a county or district court when the court finds that there has been an irretrievable breakdown of the marriage relationship.

A decree of legal separation shall be granted when the court finds that one or both parties need a legal separation.

Defenses to divorce, dissolution and legal separation, including but not limited to condonation, connivance, collusion, recrimination, insanity, and lapse of time, are abolished.

§

Subd. 2.

[Repealed, 1978 c 772 s 63]

§

Subd. 3.Uncontested legal separation.

If one or both parties petition for a decree of legal separation and neither party contests the granting of the decree nor petitions for a decree of dissolution, the court shall grant a decree of legal separation.

518.07 Residence of parties.

§

Subdivision 1.General.

Except as provided in subdivision 2, no dissolution shall be granted unless:

(1) one of the parties has resided in this state, or has been a member of the armed services stationed in this state, for not less than 180 days immediately preceding the commencement of the proceeding; or

(2) one of the parties has been a domiciliary of this state for not less than 180 days immediately preceding commencement of the proceeding.

§

Subd. 2.Action for dissolution by certain nonresidents.

(a) If neither party to the civil marriage is a resident of this state at the commencement of the proceeding, a court of this state has jurisdiction over the dissolution if:

(1) the civil marriage was performed in this state; and

(2) neither party to the civil marriage resides in a jurisdiction that will maintain an action for dissolution by the parties because of the sex or sexual orientation of the spouses.

(b) There is a rebuttable presumption that a jurisdiction will not maintain an action for dissolution if the jurisdiction does not recognize the civil marriage.
(c) An action for dissolution authorized by this subdivision must be adjudicated in accordance with the laws of this state.

518.09 Proceeding; how and where brought; venue.

A proceeding for dissolution or legal separation may be brought by either or both spouses and shall be commenced by personal service of the summons and petition venued in the county where either spouse resides. If neither party resides in the state and jurisdiction is based on the domicile of either spouse, the proceeding may be brought in the county where either party is domiciled. If neither party resides or is domiciled in this state and jurisdiction is premised upon one of the parties being a member of the armed services stationed in this state for not less than 180 days immediately preceding the commencement of the proceeding, the proceeding may be brought in the county where the member is stationed. This venue shall be subject to the power of the court to change the place of hearing by consent of the parties, or when it appears to the court that an impartial hearing cannot be had in the county where the proceedings are pending, or when the convenience of the parties or the ends of justice would be promoted by the change. No summons shall be required if a joint petition is filed.

518.619 Custody or visitation; mediation servicesSERVICES.

§
Subdivision 1.Mediation proceeding.
Except as provided in subdivision 2, if it appears on the face of the petition or other application for an order or modification of an order for the custody of a child that custody or parenting time is contested, or that any issue pertinent to a custody or parenting time determination, including parenting time rights, is unresolved, the matter may be set for mediation of the contested issue prior to, concurrent with, or subsequent to the setting of the matter for hearing. The purpose of the mediation proceeding is to reduce acrimony which may exist between the parties and to develop an agreement that is supportive of the child's best interests. The mediator shall use best efforts to effect a settlement of the custody or parenting time dispute, but shall have no coercive authority.

§
Subd. 2.Exception.
If the court determines that there is probable cause that one of the parties, or a child of a party, has been physically or sexually abused by the other party, the court shall not require or refer the parties to mediation or any other process that requires parties to meet and confer without counsel, if any, present.

§
Subd. 3.Mediator appointment.
In order to participate in a custody mediation, a mediator must be appointed by the family court. A mediator must be a member of the professional staff of a family court, probation department, mental health services agency, or a private mediation service. The mediator must be on a list of mediators approved by the court having jurisdiction of the matter, unless the parties stipulate to a mediator not on the list.

§
Subd. 4.Mediator qualifications.
A mediator who performs mediation in contested child custody matters shall meet the following minimum qualifications:
(a) knowledge of the court system and the procedures used in contested child custody matters;
(b) knowledge of other resources in the community to which the parties to contested child custody matters can be referred for assistance;
(c) knowledge of child development, clinical issues relating to children, the effects of marriage dissolution on children, and child custody research; and
(d) a minimum of 40 hours of certified mediation training.

§
Subd. 5.Records; private data.
Mediation proceedings shall be conducted in private. All records of a mediation proceeding shall be private and not available as evidence in an action for marriage dissolution and related proceedings on any issue in controversy in the dissolution.

§
Subd. 6.Mediator recommendations.
When the parties have not reached agreement as a result of the mediation proceeding, the mediator may recommend to the court that an investigation be conducted under section *518.167*, or that other action be taken to assist the parties to resolve the controversy before hearing on the issues. The mediator may not conduct the investigation or evaluation unless: (1) the parties agree in writing, executed after the termination of mediation, that the mediator may conduct the investigation or evaluation, or (2) there is no other person reasonably available to conduct the investigation or evaluation. The mediator may recommend that mutual restraining orders be issued in appropriate cases, pending determination of the controversy, to protect the well-being of the children involved in the controversy.

§
Subd. 7.Mediation agreement.
An agreement reached by the parties as a result of mediation shall be discussed by the parties with their attorneys, if any, and the approved agreement may then be included in the marital dissolution decree or other stipulation submitted to the court. An agreement reached by the parties as a result of mediation may not be presented to the court nor made enforceable unless the parties and their counsel, if any, consent to its presentation to the court, and the court adopts the agreement.

§
Subd. 8.Rules.
Each court shall adopt rules to implement this section, and shall compile and maintain a list of mediators.

Virginia

Code of Virginia; Title 20. Domestic Relations;

Chapter 6.1 – Custody and Visitation Arrangements for Minor Children

§ 20-124.1. Definitions.
As used in this chapter:
'Joint custody' means (i) joint legal custody where both parents retain joint responsibility for the care and control of the child and joint authority to make decisions concerning the child even though the child's primary residence may be with only one parent, (ii) joint physical custody where both parents share physical and custodial care of the child, or (iii) any combination of joint legal and joint physical custody which the court deems to be in the best interest of the child.
'Person with a legitimate interest' shall be broadly construed and includes, but is not limited to, grandparents, step-grandparents, stepparents, former stepparents, blood relatives and family members provided any such party has intervened in the suit or is otherwise properly before the court. The term shall be broadly construed to accommodate the best interest of the child. A party with a legitimate interest shall not include any person (i) whose parental rights have been terminated by court order, either voluntarily or involuntarily, (ii) whose interest in the child derives from or through a person whose parental rights have been terminated, either voluntarily or involuntarily, including but not limited to grandparents, stepparents, former stepparents, blood relatives and family members, if the child subsequently has been legally adopted, except where a final order of adoption is entered pursuant to § 63.2-1241, or (iii) who has been convicted of a violation of subsection A of § 18.2-61, § 18.2-63, subsection B of § 18.2-366, or an equivalent offense of another state, the United States, or any foreign jurisdiction, when the child who is the subject of the petition was conceived as a result of such violation.
' Sole custody ' means that one person retains responsibility for the care and control of a child and has primary authority to make decisions concerning the child.

§ 20-124.2. Court-ordered custody and visitation arrangements.

A. In any case in which custody or visitation of minor children is at issue, whether in a circuit or district court, the court shall provide prompt adjudication, upon due consideration of all the facts, of custody and visitation arrangements, including support and maintenance for the children, prior to other considerations arising in the matter. The court may enter an order pending the suit as provided in § 20-103. The procedures for determining custody and visitation arrangements shall insofar as practical, and consistent with the ends of justice, preserve the dignity and resources of family members. Mediation shall be used as an alternative to litigation where appropriate. When mediation is used in custody and visitation matters, the goals may include development of a proposal addresing the child's residential schedule and care arrangements, and how disputes between the parents will be handled in the future.

§ 20-124.4. Mediation.
In any appropriate case the court shall refer the parents or persons with a legitimate interest to a dispute resolution evaluation session to be conducted by a mediator certified pursuant to guidelines promulgated by the Judicial Council at no cost and in accordance with the procedures set out in Chapter 20.2 (§ 8.01-576.4 et seq.) of Title 8.01. In assessing the appropriateness of a referral, the

court shall ascertain upon motion of a party whether there is a history of family abuse. If an agreement is not reached on any issue through further mediation as agreed to by the parties, prior to the return date set by the court pursuant to § 8.01-576.5, the court shall proceed with a hearing on any unresolved issue, unless a continuance has been granted by the court. The fee of a mediator appointed in any custody, support or visitation case shall be $100 per appointment and shall be paid by the Commonwealth from the funds appropriated for payment of appointments made pursuant to subsection B of § 16.1-267.

§ 8.01-576.4. Scope and definitions.
The provisions of this chapter apply only to court-referred dispute resolution services.
As used in this chapter:
'Conciliation' means a process in which a neutral facilitates settlement by clarifying issues and serving as an intermediary for negotiations in a manner which is generally more informal and less structured than mediation.
'Court' means any juvenile and domestic relations district court, general district court, circuit court, or appellate court, and includes the judges and any intake specialist to whom the judge has delegated specific authority under this chapter.
'Dispute resolution proceeding' means any structured process in which a neutral assists disputants in reaching a voluntary settlement by means of dispute resolution techniques such as mediation, conciliation, early neutral evaluation, nonjudicial settlement conferences or any other proceeding leading to a voluntary settlement conducted consistent with the requirements of this chapter. The term includes the orientation session.
'Dispute resolution program' means a program that offers dispute resolution services to the public, which is run by the Commonwealth or any private for-profit or not-for-profit organization, political subdivision, or public corporation, or a combination of these.
'Dispute resolution services' includes screening and intake of disputants, conducting dispute resolution proceedings, drafting agreements and providing information or referral services.
'Intake specialist' means an individual who is trained in analyzing and screening cases to assist in determining whether a case is appropriate for referral to a dispute resolution proceeding.
'Mediation' means a process in which a neutral facilitates communication between the parties and, without deciding the issues or imposing a solution on the parties, enables them to understand and to reach a mutually agreeable resolution to their dispute.
'Neutral' means an individual who is trained or experienced in conducting dispute resolution proceedings and in providing dispute resolution services.
'Orientation session' means a preliminary meeting during which the dispute resolution proceeding is explained to the parties and the parties and the neutral assess the case and decide whether to continue with a dispute resolution proceeding or adjudication.

§ 8.01-576.5. Referral of disputes to dispute resolution proceedings.
While protecting the right to trial by jury, a court, on its own motion or on motion of one of the parties, may refer any contested civil matter, or selected issues in a civil matter, to an orientation session in order to encourage the early resolution of disputes through the use of procedures that facilitate (i) open communication between the parties about the issues in the dispute, (ii) full exploration of the range of options to resolve the dispute, (iii) improvement in the relationship between the par-

ties, and (iv) control by the parties over the outcome of the dispute. The neutral or intake specialist conducting the orientation session shall provide information regarding dispute resolution options available to the parties, screen for factors that would make the case inappropriate for a dispute resolution proceeding, and assist the parties in determining whether their case is suitable for a dispute resolution process such as mediation. The court shall set a date for the parties to return to court in accordance with its regular docket and procedure, irrespective of the referral to an orientation session. The parties shall notify the court, in writing, if the dispute is resolved prior to the return date.
Upon such referral, the parties shall attend one orientation session unless excused pursuant to § *8.01-576.6*. Further participation in a dispute resolution proceeding shall be by consent of all parties. Attorneys for any party may participate in a dispute resolution proceeding.
(1993, c. 905; 2002, c. *718*.)

§ 20-103. Court may make orders pending suit for divorce, custody or visitation, etc.

A. In suits for divorce, annulment and separate maintenance, and in proceedings arising under subdivision A 3 or subsection L of § 16.1-241, the court having jurisdiction of the matter may, at any time pending a suit pursuant to this chapter, in the discretion of such court, make any order that may be proper (i) to compel a spouse to pay any sums necessary for the maintenance and support of the petitioning spouse, including (a) an order that the other spouse provide health care coverage for the petitioning spouse, unless it is shown that such coverage cannot be obtained, or (b) an order that a party pay secured or unsecured debts incurred jointly or by either party, (ii) to enable such spouse to carry on the suit, (iii) to prevent either spouse from imposing any restraint on the personal liberty of the other spouse, (iv) to provide for the custody and maintenance of the minor children of the parties, including an order that either party or both parties provide health care coverage or cash medical support, or both, for the children, (v) to provide support, calculated in accordance with § 20-108.2, for any child of the parties to whom a duty of support is owed and to continue to support any child over the age of 18 who meets the requirements set forth in subsection C of § 20-124.2, (vi) for the exclusive use and possession of the family residence during the pendency of the suit, (vii) to preserve the estate of either spouse, so that it be forthcoming to meet any decree which may be made in the suit, (viii) to compel either spouse to give security to abide such decree, or (ix) (a) to compel a party to maintain any existing policy owned by that party insuring the life of either party or to require a party to name as a beneficiary of the policy the other party or an appropriate person for the exclusive use and benefit of the minor children of the parties and (b) to allocate the premium cost of such life insurance between the parties, provided that all premiums are billed to the policyholder. Nothing in clause (ix) shall be construed to create an independent cause of action on the part of any beneficiary against the insurer or to require an insurer to provide information relating to such policy to any person other than the policyholder without the written consent of the policyholder. The parties to any petition where a child whose custody, visitation, or support is contested shall show proof that they have attended within the 12 months prior to their court appearance or that they shall attend within 45 days thereafter an educational seminar or other like program conducted by a qualified person or organization approved by the court except that the court may require the parties to attend such seminar or program in uncontested cases only if the court finds good cause. The seminar or other program shall be a minimum of four hours in

length and shall address the effects of separation or divorce on children, parenting responsibilities, options for conflict resolution and financial responsibilities. Once a party has completed one educational seminar or other like program, the required completion of additional programs shall be at the court's discretion. Parties under this section shall include natural or adoptive parents of the child, or any person with a legitimate interest as defined in § 20-124.1. The fee charged a party for participation in such program shall be based on the party's ability to pay; however, no fee in excess of $50 may be charged. Whenever possible, before participating in mediation or alternative dispute resolution to address custody, visitation or support, each party shall have attended the educational seminar or other like program. The court may grant an exemption from attendance of such program for good cause shown or if there is no program reasonably available. Other than statements or admissions by a party admitting criminal activity or child abuse, no statement or admission by a party in such seminar or program shall be admissible into evidence in any subsequent proceeding.

B. In addition to the terms provided in subsection A, upon a showing by a party of reasonable apprehension of physical harm to that party by such party's family or household member as that term is defined in § 16.1-228, and consistent with rules of the Supreme Court of Virginia, the court may enter an order excluding that party's family or household member from the jointly owned or jointly rented family dwelling. In any case where an order is entered under this paragraph, pursuant to an ex parte hearing, the order shall not exclude a family or household member from the family dwelling for a period in excess of 15 days from the date the order is served, in person, upon the person so excluded. The order may provide for an extension of time beyond the 15 days, to become effective automatically. The person served may at any time file a written motion in the clerk’s office requesting a hearing to dissolve or modify the order. Nothing in this section shall be construed to prohibit the court from extending an order entered under this subsection for such longer period of time as is deemed appropriate, after a hearing on notice to the parties. If the party subject to the order fails to appear at this hearing, the court may extend the order for a period not to exceed six months.

C. In cases other than those for divorce in which a custody or visitation arrangement for a minor child is sought, the court may enter an order providing for custody, visitation or maintenance pending the suit as provided in subsection A. The order shall be directed to either parent or any person with a legitimate interest who is a party to the suit.

D. Orders entered pursuant to this section which provide for custody or visitation arrangements pending the suit shall be made in accordance with the standards set out in Chapter 6.1 (§ 20-124.1 et seq.). Orders entered pursuant to subsection B shall be certified by the clerk and forwarded as soon as possible to the local police department or sheriff’s office which shall, on the date of receipt, enter the name of the person subject to the order and other appropriate information required by the Department of State Police into the Virginia crime information network system established and maintained by the Department of State Police pursuant to Chapter 2 (§ 52-12 et seq.) of Title 52. If the order is later dissolved or modified, a copy of the dissolution or modification shall also be certified, forwarded and entered in the system as described above.

E. An order entered pursuant to this section shall have no presumptive effect and shall not be determinative when adjudicating the underlying cause.